

Nummer 2 1994 Pris 75:- inkl. moms

Sociologisk Forskning

Staten, marknaden och det civila samhället

Brante: Teori och typologi

Björnberg: En fråga om kön

Ahrne: Organiseringen av samhället

Furåker: Systemskifte med förhinder

Zetterberg: Samhällssfärerna i historien

Sociologisk Forskning

Tidskrift för Sveriges Sociologförbund, utgiven med stöd av Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet, med redaktion vid Sociologiska institutionen, Uppsala universitet.

REDAKTION

Lars Udehn (red.), Mats Franzén, Magdalena Czaplicka och Dimitris Michailakis.

ADRESS

Redaktionen, Sociologisk Forskning, Sociologiska institutionen, Uppsala universitet, Box 821, 751 08 Uppsala, tel 018/18 15 18, 18 15 13, fax 018/18 11 70.

ANNONSER

Halvsida i ett nr 500 kr, helsida i ett nr 900 kr, då heloriginal lämnas.

DATA

Grafisk form Leif Thollander, Typsnitt Times Roman. Printed in Sweden by Graphic Systems AB Malmö 1994. ISSN 0038-0342

PRENUMERATIONER, LÖSNUMMER, ADRESSÄNDRINGAR och REKLAMATIONER

Vi anlitar PROGEK (Progressiv ekonomitjänst Ek för) för dessa uppgifter. Ange alltid att det gäller Sociologisk Forskning och om du är medlem i Sveriges Sociologförbund eller ej. Uppge gärna ditt prenumerantnummer som bland annat finns på adresetiketten.

För medlemmar i Sveriges Sociologförbund ingår tidningen i medlemsavgiften.

1994

Prenumerationspriser:	Institutionsprenumeration	300 kr
	Enskild prenumeration	200 kr

Lösnummerpriser:	Enkelnummer	75 kr
------------------	-------------	-------

Priset inkluderar portot. Ingen faktureringsavgift tillkommer vid förskottsbetalning.

Se sista sidan för priser på tidigare nummer.

Postgiro: 67 06 67-5, Sociologisk Forskning

Postadress: Sociologisk Forskning, c/o PROGEK,
Box 31003, 400 32 Göteborg

Telefon: 031-24 34 25, telefontid vardagar,
10-12, 14-16.

Nummer 2 1994 Årgång 31

ARTIKLAR

Thomas Brante: Teori och typologi: Om förhållandet mellan makrosociologi, institutionella sfärer och social handling	3
Ulla Björnberg: Familj mellan marknad och stat/politik. En fråga om kön, klass och makt	26
Göran Ahrne: Organiseringen av det civila samhället	38
Bengt Furåker: Systemskifte med förhinder?	46
Hans L Zetterberg: Samhällssfärerna i historiens ljus	63

RECENSIONER

Mats Ekström: Residential Relocation, Urban Renewal and The Well-being of Elderly People (Karin Waerness)	86
Hans Jonas: Ansvarets Princip. Utkast till en etik för den teknologiska civilisationen (Dimitris Michailakis)	92
Antoine Lema: Africa Divided. The Creation of "Ethnic Groups" (Ulf Himmelstrand)	94
Saevar Tjörvason: Demokratiskt deltagande och kognitiv socialisation (Willy Martinussen)	101
Jan Trost: Familjen i Sverige (Liselotte Jakobsen)	104

Teori och typologi: Om förhållandet mellan makrosociologi, institutionella sfärer och social handling

THOMAS BRANTE

Sociologiska institutionen, Lunds universitet

Begreppssystemet stat, marknad och civilsamhälle är ett av flera sätt att ge en helhetsbild av samhället. Det ingår därmed i sociologins rika flora av överblickande dikotomier, triader och fyrfältstabeller, ägnade att bibringra en första ordning och sortering av den annars alltför svårforcerade komplexitet vi kallar den sociala verkligheten. Tönnies *Gemeinschaft-Gesellschaft*, Webers fyra handlingstyper, Mertons mål-medel-schema, Parsons AGIL-schema och Luhmanns kommunikationsmedier är endast några av de mer välkända sorteringsinstrument som föreslagits.

Typologin stat-marknad-civilsamhälle kan förstås empiriskt, dvs den urskiljer tre relativt autonoma koordineringssystem, institutionella sfärer eller normativa ordningar. I detta fall inringar den separata men ömsesidigt beroende samhällsliga sektorer genom att sammanfatta deras mest väsentliga empiriska karakteristika, och kan om så anses erforderligt kompletteras med ytterligare några, som t ex intresseorganisation, universitet, när-samhälle, association etc. Den kan också ses som analytisk, vilket innebär att den består av tre begreppsinstrument som kan användas för att dissekera samhällsliga fenomen (strukturer, processer) oberoende av sektor. Triaden byte-hierarki-nätverk är ett sådant exempel. Vidare kan typologin förstås såväl deskriptivt som normativt, dvs den kan beskriva en faktisk verklighet men kan också förstås som tre ideal, tre konkurrerande principer för styrning av sociala processer och interaktioner.

En bekväm kompromiss är att kalla begreppen för idealtyper. En idealtyp är både en empirisk härledning från och en renodling av vad som uppfattas som typiska egenskaper hos ett visst socialt fenomen. Att den är en renodling innebär att den aldrig förekommer i ren form i den faktiska verkligheten. Tvärtom innehåller reella fenomen element av flera idealtyper, vilket betyder att en idealtyp är ett analytiskt redskap. En idealtyp kan dock vara dominerande i en viss samhällssektor, vilket ger den dess namn. (Vi finner t ex att de element som ingår i idealtypen "marknad" är vanligast förekommande i den del av samhället vi kallar "marknad.")

Antingen typologin är analytiskt eller empiriskt orienterad eller förstås som en kompromiss i form av en samling idealtyper så är dess kategorier

långt ifrån entydiga utan tvärtom vaga och möjliga att problematisera, såväl filosofiskt som sociologiskt. Eftersom detta görs på ett förtjänstfullt sätt av Göran Ahme och Bengt Furåker nedan skall jag inte ge mig in på någon djupare problematisering utan tvärtom ställa den mer allmänna frågan om vilka villkor och krav som bör ställas på sociologiska typologier. Efter att ha givit ett svar på denna fråga presenterar jag vad jag anser vara en plausibel sociologisk typologi och visar vilka funktioner denna har för sociologisk teoribildning. Ett av mina påståenden är att en genuin typologi aldrig kan stå för sig själv utan att den måste kompletteras och förstärkas med en makroteoretisk överbyggnad och en mikroteoretisk grund. I illustrativt syfte diskuteras främst den senare frågan, dvs hur handlingsteorier – i första hand rational choice och rituell handlingsteori – kan utgöra grundval för typologier. Det bör betonas att mitt syfte inte är att ge en detaljerad redogörelse för en eller annan aspekt av sociologiskt teoribyggande utan snarare att föreslå ett visst perspektiv på förhållandet mellan typologier och mikro-makroproblematiken, varför det följande med nödvändighet blir något svepande och skissartat. (En mer detaljerad analys presenteras i ett kommande arbete.)

Krav på sociologiska typologier

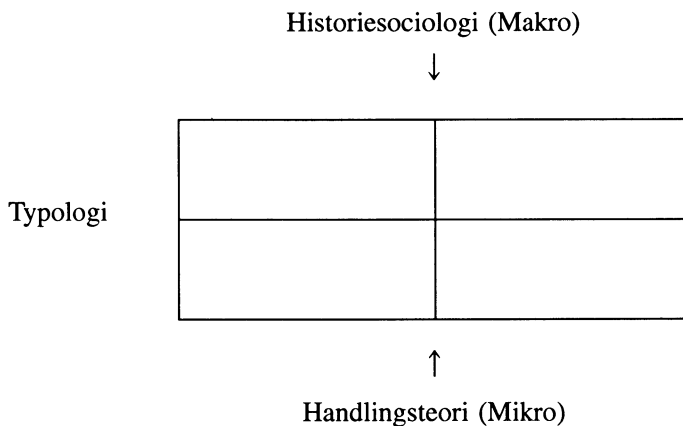
Låt oss först konstatera att varje klassificering görs utifrån en viss implicit eller explicit dimension, på bekostnad av andra. Detta betyder att i synnerhet samhällsvetenskapliga klassificeringar aldrig är oskyldiga utan är laddade med politiskt innehåll. I den aktuella kategoriseringen stat-marknad-civilt samhälle är ett uppenbart problem att *maktdimensionen* tycks försvinna. Vi står inför en uppdelning av institutionella ordningar eller styrsystem, men inte inför några dominans- och underordningsförhållanden, inga klassdifferenser. Konkurrensen och kampen står mellan systemen, mellan olika ordningar och inte inom respektive ordning.

Kategoriseringen och begreppsurvalet försvårar därmed möjligheten av en analys av t ex koalitioner mellan – som det hette på 70-talet – stat och kapital och av dominansrelationer inom de respektive ordningarna. Därför bör alla sådana här klassificeringar kompletteras med en maktanalys, t ex en maktresursansats eller en elitteori – en dimension jag av utrymmesskäl dock inte går närmare in på här.

En annan fara är att vi samhällsvetare i alltför hög grad anammar och underordnar oss den offentliga debattens klassificeringar. Det är inte bara samhällsvetare utan även debattörer av olika schatteringar i tidskrifter som kretsen kring *Moderna Tider*, politiker och journalister som ser motsättningen mellan stat och marknad som den idag fundamentala och någon variant av det civila samhället, formulerad som en ny gemenskaps-

moral, som räddningen på vår tids kris – en slags moralisk reduktion av samhällsproblemen, en nymoralism där för övrigt alltför ofta offren för den så kallade krisen utpekade som de moraliskt skyldiga. Det finns således fog att misstänka att dessa begrepp blir alltför enkelt bekräftade av verkligheten eller debatten om densamma.

För att undvika risken att sociologiska typologier underordnas den politiska debattens förenklingar eller konstrueras på grundval av induktiva generaliseringar av det för tillfället (alltför) uppenbara bör de uppfylla två krav. En typologi bör 1) vara *härledd* från en bredare teori om samhällsstruktur och samhällsutveckling, och 2) vara *underbyggd* av en handlings-teori. Därmed kan typologin, kategoriseringen i institutionella sfärer, bli till en *förmedlande länk mellan mikro och makro*, och även en användbar sammanfattning av den förhärskande sociala ordningens olika rationaliteter och handlingstyper. Den kan också förstås som en slags *kontrollpunkt* för att bedöma den interna koherensen mellan mikro och makro i en allomfattande teori. Ytterligare ett krav som inte bara gäller sociologiska typologier är att de måste kunna 3) klassificera empiriska fenomen på ett meningsfullt och konsistent sätt. Varje klassificering bygger i sista hand på en sortering i likheter och olikheter; fenomen som är tillräckligt lika klassas som instanser av samma kategori, medan fenomen som är tillräckligt olika placeras i olika kategorier.

Det första kravet, som i bästa fall är en historiesociologisk teori innefattande såväl strukturella som diakrona dimensioner, uppfylls ofta via klassikerna, t ex Marx teori om klasskampens olika faser, Webers teori om en övergripande rationaliseringsprocess, Durkheims teori om ökad differentiering och generalisering eller Parsons teori om strukturell adaption, men naturligtvis även av modernare makroteorier såsom Lenskis konfliktteori eller Turners stratifieringsteori eller Bourdieus teori om kapital och distinktioner. Det andra kravet kan uppfyllas t ex via handlingsteorier som

Meads teori om det sociala självet, Parsons rollteori, Homans utbytesteori, Skinners behaviourism, Giddens strukturerings-teori, Bourdieus habitus eller Foucaults teori om mikromakt och disciplinering. Dessa båda krav kan ställas upp i en figur (typologin illustreras här med fyra fält, men det kan naturligtvis vara tre, sju, sexton e d).

Galler-grupptypologin

Ur makroteorin härleds de dimensioner som utgör typologins axlar tillsammans med de kriterier som används för att sortera empiriska fenomen. Ur mikroteorin hämtas den interaktiva logik som förklarar den speciella dynamiken inom respektive institutionell sfär. I illustrativt syfte skall jag kortfattat skissera Mary Douglas "galler-grupptypologi" (*grid-group*), som är härledd ur två komponenter i Durkheims makrosociologi. Den ena går tillbaka till distinktionen mellan mekanisk och organisk solidaritet, den andra till hans kunskapsociologi. Det mekaniska samhället utmärks av liten arbetsdelning och utbytbarhet mellan individerna. Det hålls samman av skarpa gränser mot yttvärlden och av en repressiv lag som befrämjar en hög grad av konformism, dvs avvikelser från gruppnormerna bestraffas hårt. Den höga och komplexa arbetsdelningen i det modernare, "organiska" samhället gör individerna automatiskt mer beroende av varandra, vilket innebär att upprätthållandet av gruppgränser och intolerans mot avvikelse inte är lika framträdande eller nödvändigt. Tvärtom är individuella skillnader och en betoning av individualism en förutsättning för en väl fungerande integration.

Ur denna teori drar Douglas de två dimensioner som tillsammans ger hennes numera välkända fyrfältstabell. Hon periodiserar dock inte mekanisk och organisk solidaritet utan ser dem som strukturella dimensioner som förekommer i alla samhällen. Dimensionen "grupp" betecknar förekomsten eller avsaknaden av en gräns mellan en social grupp och dess yttvärld, ickemedlemmarna. Gränsen kan vara stark eller svag. En grupp med starka gränser rankas högt längs denna dimension: "den kollektiva kontrollen är maximal och den individuella autonomin minimal" (Castro 1992:207). Man arbetar tillsammans, bor på samma ställe, gifter sig inom gruppen; ett exempel är vissa etniska grupper. Ett lågt värde på grupp innebär att gränserna är svaga och diffusa. Man må arbeta tillsammans men bor på olika ställen, umgås inte på fritiden, och så vidare. Exempel på värdet "låg grupp" är sociala system som "marknaden" eller sociala segment såsom "de arbetslösa".

"Galler" betecknar social stratifiering, dvs differentiering av sociala positioner. Högt värde på galler betyder att det finns en detaljerad och

fast hierarki av väldefinierade roller och plikter. En grupp med öppen konkurrens som enda princip rankas lågt på denna dimension.

De fyra positionerna i modellen presenteras nedan som polariserade idealtyper, men eftersom gränser och positioner kan vara mer eller mindre skarpa bör dimensionerna förstås som kontinuerliga.

Galler

Högt	Atomiserad underordning (B)	Föreskriven hierarki (C)
Lågt	Individualism (A)	Fraktionering (D)
	Låg	Hög

Grupp

Fälten representerar specifika typer av koordinering av sociala relationer och interaktioner. Till modellen för Douglas den andra durkheimiska komponenten, hans kunskapssociologi med dess grundläggande tes att: "klassifikationen av tingen återspeglar klassifikationen av människorna." Detta betyder att varje fält motsvaras av en specifik världsbild eller *kosmologi*.

Kollektiv eller samhällen med lågt galler och låg grupp (A) kännetecknas av en relativt liten stratifiering och svaga gruppgränser, vilket medför individuell frihet och möjligheter till olika typer av spontant uppkomna allianser och "kontrakt" mellan individerna; interaktionen är relativt fri. Denna kultur är pluralistisk och individualistisk, och motsvaras av en *pragmatisk* kosmologi. Standardexemplet är det marknadsorienterade, individualistiska samhället. Douglas exemplifierar med entreprenören. Motsatsen är hög grupp och högt galler (C), vilket innebär en hierarkisk ordning där varje individ har en föreskriven position och roll. Exempel är militären, eller statsbyråkratier. Om det sociala systemet är stort och komplext kommer ett motsvarande komplext begreppsligt nätverk att utvecklas för att göra hierarkin begriplig och naturlig. Fältet motsvaras av en *kollektivistisk* kosmologi. Fält (D), hög grupp och lågt galler, betecknar ett samfund där den viktigaste gränsen går mellan gruppen som helhet och utanförstående. Engagemanget för kollektivet och känslan av grupp-tillhörighet är därför betydelsefull. Sådana kulturer tenderar enligt Douglas att försöka hålla gruppen ren genom att utpeka syndabockar och att använda häxteorier, speciellt mindre grupper som ofta är utsatta för hot.

Exempel är politiska och religiösa sekter och ”primitiva” stammar. Kosmologin är *sektarisk*. Högt galler och låg grupp (B) innebär att det råder en stark differentiering och noggranna föreskrifter för beteende samtidigt som det inte finns några gruppgränser och därför små möjligheter till känslor av medlemskap, gemenskap och integration mellan individerna. Detta subsamhälle är fragmenterat, individerna marginaliserade och alienerade. Slump och tur (livet är ett lotteri) präglar innehållet i den motsvarande *fatalistiska* kosmologin.

Varje fält symboliserar en specifik institutionell sfär eller ordning med sin egen inneboende logik och rationalitet. Detta innebär att galler-gruppmodellen är *fler-rationell*, dvs den erkänner förekomsten av flera likvärdiga rationalitetsformer.

Att varje ordning är institutionaliserad innebär att de innehåller mekanismer som ger dem en karakteristisk beständighet eller tröghet. Dessa mekanismer förekommer på flera samverkande nivåer som vi kan kalla kulturella, sociala och perceptuella. På den kulturella nivån förser kosmologin individerna med förståelseformer, försanthållanden och moraliska imperativ som gör det institutionella beteendet till något naturligt och självklart. Douglas (1986: 46-7) betonar betydelsen av *analogier med naturen* vad gäller de speciella legitimeringssätt varje sfär innehåller. För varje sfär är det som framstår som förnuftigt också grundat i det som är naturligt, t ex att ett marknadssystem är förnuftigt därför att det bygger på människans ”naturliga” egoism. Till de sociala mekanismerna hör välkända processer som socialisering (internalisering av institutionella värden och normer) och kontroll (avvikande beteende bestraffas, konformt beteende belönas). Institutioner förser individer med vissa *habita*, en karaktärsformering innefattande inte bara konventioner, regler och normer utan även motiv, intentioner, preferenser och målsättningar. Det sålunda institutionaliserade subjektet kommer också att ha en karakteristisk perception av yttervärlden som tenderar att bekräfta institutionens naturlighet; perceptioner är aldrig rena avspeglingar av verkligheten, tvärtom medierar institutioner mellan individen och yttervärlden. Jag låter Clifford Geertz sammanfatta: Institutioner är ”extrapersonliga mekanismer för seendet, förståendet, bedömningen och manipuleringen av världen – de är program som ger en skiss för organiserandet av sociala och psykologiska processer”. Med andra ord, ur ett durkheimskt perspektiv är institutioner sociala fakta, som utvecklar ett konformerande tryck på individerna. (Durkheim definierade också sociologin som vetenskapen om institutionerna.) Till-sammansantagna förklarar de institutioners självreproduktion. En institution skulle jag därför vilja definiera som *ett bestämt relations- och interaktionsmönster som reproduceras av beteende som harmonierar med samma mönsters regler*.

Det bör förmodligen betonas att den deterministiska människoupfattning som ligger till grund för modellen på intet sätt utesluter individuella val, frihet, rationalitet eller dylikt. Den enda invändningen mot voluntarismen är att även "fria val" är orsakade; det finns inga sociala eller mänskliga processer som försiggår i ett vakuum, vilket vi återkommer till. "Determinism" betyder just att varje fenomen är orsakat, således bör determinismen inte sammanblandas med fatalism.

Karakteristiskt för institutionella sfärer är inte bara att de är självlegitimerande utan även att de är *expansiva*. Om vi undantar fält B ligger det i varje fälts kosmologi inte bara att dess principer är de korrekta och naturliga utan även att övriga fält – hela samhället – bör koordineras och styras efter dess principer.

Empiriska belägg för att de beskrivna skillnaderna mellan olika institutionella sfärer verkligen existerar kommer från flera håll. Ett är vetenskapsbaserade kontroverser, med vilket jag menar motsättningar vad gäller sådant som kärnkraft, miljöförstöring, hälso- och sjukvård, osv – konflikter där inte bara vetenskapliga utan även moraliska, politiska, ekonomiska argument användes. Sådana kontroverser går ofta mellan olika institutionella sfärer, till exempel mellan representanter för marknaden, staten och sociala rörelser, dvs fält A, C och D. Det finns numera en del empiriska studier avsedda att testa galler-gruppmodellen som visar att inte bara tänkandet utan även perceptionen av t ex risker är klart bestämt av i vilken institutionell sfär man är socialiserad (se t ex Thompson, Ellis och Wildavsky, 1990). Det förekommer med andra ord olika rationaliteter i olika sfärer – om vi nu inte är beredda att hävda att en sfär har rätt, t ex att det är rationellare att utveckla genteknologin eller kärnkraften än att inte göra det, eller att det är rationellare att gå med i EG än att inte göra det, eller att det är rationellare att skära i den offentliga sektorn och överlåta t ex äldrevården åt marknaden än att inte göra det, och så vidare. Representanterna för respektive läger är säkerligen inte konspiratoriska utan är verkligen övertygade om att deras alternativ är det mest rationella, humana, effektiva eller vilket kriterium som nu används, dvs de är åtminstone delvis "institutionaliserade subjekt".

Stat – marknad – *community* – massamhälle

Låt oss nu återvända till den ursprungliga typologin i ljuset av galler-gruppmodellen. Jag nämnde ovan att begreppen stat, marknad och civilt samhälle ofta betraktas som idealtyper, dvs de förekommer inte i ren form i verkligheten. Ett annat sätt att uttrycka detta är att hävda att begreppen snarast sammanfattar rådande *föreställningar* om verkligheten, och att typologin klassificerar olika föreställningar om olika koordineringssystem.

Dessa föreställningar har ungefär följande innehåll (se t ex Streeck och Schmitter 1985, kap 1, eller March och Olsen 1989:167).

Staten anses bestå av en serie formella strukturer, dvs statsapparater som är förbundna via de övergripande organen riksdag och regering, på det kommunala planet kommunfullmäktige. Apparaterna är komplexa byråkratiska hierarkier med en vertikal, nedåtriktad beslutsordning över många nivåer. Beslutsordning och implementering legitimeras av en webersk formellt-legal auktoritet. Det statliga systemet som sådant legitimeras å ena sidan av uppgiften att upprätthålla den allmänna sociala ordningen, å den andra av ett antal principer, uttryckta i en uppsättning mer eller mindre universella rättigheter och garantier som utbildning, pension, existensminimum, rösträtt, sjukvård etc. Den idag "naturliga", formella demokratin är ett grundläggande värde för de flesta moderna stater.

Marknadens grundläggande dynamiska princip anses vara utbyte av varor och tjänster, idag oftast baserat på principen konkurrens på lika villkor där priset är den reglerande mekanismen. Konkurrens ses å ena sidan som det effektivaste medlet för att få människor att arbeta, vara kreativa och göra sitt bästa, å den andra leder fri konkurrens genom marknadens "osynliga hand" till att samhället utvecklas optimalt. Systemet legitimeras genom effektivitet och materiell tillväxt samt genom värdet individuell frihet, varje individ har en naturgiven rätt till egendom och självbestämmande. (Det bör understrykas att "marknad" här avser de externa relationerna mellan ekonomiska aktörer, t ex företag, och inte företagens interna hierarkier. Aktörerna är "black boxes" i denna modell.)

På dessa båda sfärer reser sig motsatta legitimerande moraluppfattningar, renodlade av filosofer. Den moderna välfärdsstatens moralfilosofi, som oftast är deontologisk, har nyligen utvecklats av John Rawls i teorin om distributiv rättvisa. Marknadens filosofi är den utilitaristiska eller hedonistiska, utarbetad av t ex John Stuart Mills, idag av Friedrich Hayek m fl.

Det civila samhället är tveklöst den mest svårångade kategorin, som genom historien burit många skiftande betydelser. Det anses ha avgränsats som den politiskt aktiva sfären eller helt enkelt staten (den grekiska antikens *polis*), men också som statens motsats (Smith, Locke, Ferguson). Den moderna litteraturen är långt ifrån entydig om begreppets innebörd. Jag vill definiera det som ett "parallellsamhälle", en politisk och social sfär skild från såväl stat som marknad. Emellertid leder en sådan definition till att begreppet knappast kan sägas ha någon empirisk motsvarighet i de moderna västerländska samhällena, och dess värde som sociologisk kategori är diskutabelt. (Solidaritet i Polen brukar anföras som exempel, men det är svårt att se det som annat än undantag.) Jag väljer därför att betrakta begreppet som en politisk vision, dvs inte som en renodling av en faktiskt existerande verklighet – ingen idealtyp – utan ett politiskt ideal.

Det finns dock ett annat svårfångat men klassiskt sociologiskt begrepp som passar bättre; vad som omväxlande benämns *community*, "det lilla samhället", "livsvärlden", "lokalsamhället", "närsamhället", "hushållet". Denna sfär innehåller en rad inte alltid förenliga komponenter. Å ena sidan är den förankrad i en äldre samhällsformation, i första hand jordbrukarsamhället och bygdegemenskapen. Den brukar sägas legitimeras av "spontan integration och sammanhållning", förtroende och tillit, tradition och paternalism. I modernare varianter betonas familjen samt funktioner som primär socialisering och integration. Robert Nisbet har givit den mest romantiska och nostalgiska skildringen av detta "community":

Community är "Alla former av relationer som utmärks av en hög grad av personlig intimitet, emotionellt djup, moraliska åtaganden, social sammanhållning och kontinuitet i tiden. "Community" är grundat på människan som en helhet snarare än någon av de roller som han kan inneha i den sociala ordningen. Det får sin psykologiska styrka från motivationsnivåer som är djupare än de som bara bygger på fri vilja och intressen . . . "Community" är en sammansmältning av känsla och tanke, av tradition och lojalitet, av medlemskap och viljestyrka. Dess historiska och symboliska arketyp är familjen." (Nisbet 1984:48)

Tilläggas bör kanske att det är i denna den heliga familjens och bygdegemenskapens sfär vi också finner merparten av individuellt och kollektivt förtryck, våld, könsmotsättningar, fördomar, Jantelagen osv.

Det finns också en aktiv komponent i denna sfär, som representeras av vissa religiösa sekter och mindre politiska partier men framför allt av diverse sociala rörelser. Många sociala rörelser är reaktioner på etablissemangets intrång i den lilla världen. De legitimeras av att de strävar efter att bevara miljön, familjen och andra traditionella värden, dvs legitimiteten består i det naturliga i bemärkelsen ursprungliga. Victor Turner (1979:134ff) kallar dessa "ideologiska communitas". Den moralfilosofi som utmejslats för denna sfär av t ex Martin Buber, Alasdair MacIntyre, Michael Walzer kallas ibland "communitarianism".

På den abstraktionsnivå vi nu befinner oss bör således staten, som har höga värden på både galler och grupp, vertikala hierarkier och formella krav för inträde, placeras i fält (C). Marknaden har låga värden på båda dimensionerna, dvs individualism och konkurrens har större utrymme, vilket placerar den i fält (A). Community har en egalitär ideologi och starka gruppgränser, dvs det finns en skarp gräns mellan outsiders och insiders, mellan de som tillhör och främlingar, de övertygade och de orena, och placeras i fält (D).

Det fjärde fältet (B), det fragmenterade, kan kanske fångas genom de en gång populära teorierna om masssamhället. I dessa betonades att den moderna människan är förtryckt och alienerad. Befolkningen består av "atomiserade individer" i avsaknad av horisontella sociala nätverk, vilket gör att individerna i första hand interagerar vertikalt, dvs vänder sig till myndigheter i viktiga frågor. Massan framstår som en maktlös, odifferen-

tierad befolkning som är marginaliserad av styrande eliter i kontroll av resurser och sanktionsmedel. Om vi begränsar teorins räckvidd till att gälla effekterna av arbetslöshet, missbruk, kriminalitet med mera och låter begreppet beteckna det idag ökande antalet "utslagna" så kan detta segment placeras i fält (B). Vi erhåller följande figur (jfr Douglas 1992:178):

Galler

Högt	Isolat (B)	Hierarki (C)
Lågt	Marknad (A)	Community (D)
	Låg	Hög

Grupp

Modellen ger en första sortering av institutionella sfärer, som i nästa steg kan brytas ner genom att varje fält analyseras med hjälp av samma dimensioner. Modellen fungerar alltså som kinesiska askar, där sub-institutioner urskiljes på en lägre abstraktionsnivå.

Handlingsteorier

De institutionella sfärer galler-gruppmodellen urskiljer är konsistenta med Durkheims makroteori om samhällsutvecklingen. Sfärerna innehåller olika principer för social koordinering och till dessa kopplade kosmologier. Frågan är nu vilken specifik social dynamik sfärerna rymmer, dvs med vilken mikroteori om social handling beteendet och interaktionen i de respektive sfärerna kan förklaras.

Teorin om rationella val

Den idag mest uppmärksammade och omdiskuterade mikroteorin är "the economic approach" eller teorin om rationella val. I dess mest allmänna form hävdar denna att allt samhälleligt liv kan förklaras med modeller av rationell individuell handling. Att vara rationell är att välja de bästa eller optimala medlen att nå mål, likgiltigt vilka dessa är. Människan väljer de optimala medlen därför att hon är en kalkylerande, reflekterande och intentionell varelse. Mer specifikt menar man att allt mänskligt beteende kan förklaras genom den ekonomiska mikroteorin om relativa priser eller relativ knapphet, dvs lagen om tillgång och efterfrågan.

Som alla teorier bygger även den rationella valteorin på vissa antaganden om människan och samhället. Gary Becker explicerar dessa: människan är en maximerande varelse, hon har stabila preferenser, och de spelplaner hon agerar på kan förstås som marknader i jämvikt. Dessa till synes oskyldiga antaganden har givit upphov till mycket debatt och till att det numera finns ett flertal varianter av teorin. När det gäller människans maximerande förmåga kan vi urskilja två versioner, den svaga och den starka. Den svaga förekommer framför allt i de rationella valteoretikernas programförklaringar. Becker skriver i inledningen till *A Treatise on the Family* att maximering inte är förbehållet människan utan även gäller för icke-mänskliga varelser, dvs även "den biologiska världen" (1981:x), vilket antyder en darwinistisk föreställning baserad på framväxten av maximerande arter via kampen för överlevnaden och det naturliga urvalet. I de konkreta förklaringsförsöken tycks dock antagandet vara betydligt starkare, dvs maximering implicerar *själviskhet*, en föreställning om en universellt rådande egoism. Inte bara ekonomiskt beteende utan även vänskap, äktenskap, antal barn, barnuppfostran, satsning på barnets utbildning med mera förklaras nämligen genom föräldrarnas kalkylerade egennyttan, dvs den relativa kostnaden *för den handlande individen*, vilket givit upphov till omfattande diskussioner om huruvida altruistiska handlingar är möjliga. (I den svagare versionen är detta inget problem eftersom begrepp som egoism och altruism knappast är tillämpbara på t ex en myra eller en tulpan.) Maximering är här ett så vagt och omfattande begrepp att det blir i stort sett tomt. I den starkare versionen är dock frågan relevant, vilket vi skall återkomma till.

Antagandet att samhället kan förstås som en uppsättning "explicita och implicita marknader" innebär som sagt att allt beteende, oberoende av samhällssektor, kan förklaras genom tillämpning av den rationalistiska människouppfattningen. Den rationella valteorin är således reduktionistisk. Den återför alla typer av socialt beteende till en förklaringsprincip. Detta ger som James Coleman framhåller teorin en enkelhetens elegans, påminnande om den klassiska naturvetenskapens universella lagar. Samtidigt är frågan om den inte förlorar i trovärdighet och förklaringskraft genom just denna "imperialistiska" ambition. En följd av denna ambition är naturligtvis att en typologi som den ovan presenterade måste förkastas.

Vi står alltså här inför en djup motsättning mellan två olika typer av sociologier. Enligt den ena, som vi kan kalla institutionalismen, är rationellt beteende en variabel som skall förklaras, och vad som är rationellt är avhängigt vilken institutionell ordning vi talar om. Vad som är rationellt beteende eller val i en ordning kan vara irrationellt i en annan. Teorin om rationella val har motsatt antagande; det finns *en* mänsklig rationalitet, oberoende av institutionell ordning.

Ett karakteristiskt problem med teorin om rationella val är att begreppet "rationell" aldrig ges en klar och entydig definition. Påståendet att det är det bästa medlet att nå ett givet mål reser fler frågor än det besvarar. Vad är *kriteriet* på att ett medel är det bästa eller optimala, dvs att en handling är rationell? Om det är ett objektiva kriterium som åsyftas – det har t ex föreslagits att handlingen ifråga är rationell om den är i överensstämmelse med den moderna vetenskapen – så är den överväldigande mängden handlingar klart irrationella. Om kriteriet är subjektivt så tycks å andra sidan *alla* handlingar kunna kallas rationella eftersom det går att finna eller konstruera rationella aspekter även i de synbarligen mest irrationella av handlingar, vilket t ex psykoanalysen visar, varför kriteriet är tomt.

Frågan om kriterium har en intressant parallell inom vetenskapsteorin, vilket är av intresse eftersom denna disciplin ägnat frågan betydligt mer uppmärksamhet. Enligt den rationalistiska traditionen finns det rationella vetenskapliga kriterier, t ex verifierbarhet eller falsifierbarhet, som tillsammans med bestämda mätmetoder demarkerar det vetenskapliga och rationella från det ovetenskapliga och icke-rationella. Enligt rationalismens kritiker förekommer inga universella rationalitetskriterier utan all vetenskap är traditionsbunden, paradigmatis, kontextberoende. I det förra fallet kan vetenskapliga påståenden förklaras *akausalt*, som resultat av tillämpning av logik och objektiv observation, i det senare fallet måste alla kunskapspåståenden förklaras *kausalt*, som effekter av speciella metoder tillsammans med sociala, psykologiska, historiska etc faktorer. De senaste 30 årens intensiva vetenskapsteoretiska debatt har utmynnat i att rationalismen har fått det allt svårare att försvara sina bastioner, vilket medfört att de rationalitetskriterier som idag föreslås tenderar att bli alltmer vaga och komplexa. Gränsen mellan vetenskap/rationalitet och ickevetenskap/ickerationalitet har blivit alltmer otydlig, enligt vissa teoretiker obefintlig.

Ungefär samma situation tycks råda vad gäller teorin om rationella val, dvs svårigheterna att formulera ett hållbart kriterium leder dels till vagare begrepp som "bounded rationality", dels till subjektiva rationalitetsbegrepp, vilket är detsamma som att släppa in tradition och institutionell förankring i definitionen av rationalitet. (Den vetenskapsteoretiska debatten visar för övrigt också att det är långt ifrån oproblematiskt att hänvisa till "överensstämmelse med den moderna vetenskapen" vad gäller att identifiera rationell handling, eftersom vetenskapen inte är någon självklar rationalitetsgarant.)

Av detta följer även att antagandet om kompatibla preferensskalor i meningen att de kan vägas mot varandra på basis av en kostnadskalkyl blir dubiöst. Preferensskalor kan vara *inkommensurabla*, och så länge något övergripande rationalitetskriterium ej formulerats (och inte kan definieras, givet inkommensurabilitet) är rationella val inte möjliga mellan sådana preferenser.

Ytterligare ett problem med teorin om rationella val jag vill nämna här eftersom det bildar utgångspunkt för det följande avsnittet är att den bygger på en ontologisk och metodologisk individualism, vilket leder till att den alltid tycks råka i svårigheter vad gäller *interaktionen mellan människor*, dvs när individer i sitt kalkylerande inbegriper andra kalkylerande individers strategier som i sin tur . . . etc. (Enligt min mening utgör pussel som "fångarnas dilemma" eller "free rider" *problem* och inte möjliga lösningar för teorin om rationella val.) Teorin trivs bäst med den skilda människan, och därför blir den orealistisk. Som Alasdair MacIntyre (1981:231) skriver:

Det är som om vi råkat ut för ett skeppsbrott på en obodd ö tillsammans med en grupp andra individer, där alla är främlingar inför mig och inför varandra.

Sammanfattningsvis visar den växande floran av kritiska analyser att teorin om rationella val är bemängd av anomalier.¹ Problemet är dock inte att människan inte skulle vara kalkylerande, beräknande och framförhållande, eller att hon inte gör "kostnadsberäkningar" etc – det gör hon naturligtvis. Problemen är dels det okritiska övertagandet av mikroekonomins voluntaristiska, individualistiska och hedonistiska människouppfattning, dels teorins universella anspråk på att kunna förklara allt mänskligt liv. Jag skall längre fram försöka återge en mindre asociologisk grund för teorin om rationella val.

Enligt Coleman (1993:169, 175) är teorin om rationella val ett "dominerande paradigm" inom den moderna sociologin. Vetenskapshistorien har lärt oss att ett paradigm inte överges enbart på grund av kritik och ett växande antal anomalier, utan att det även behövs ett alternativ. Alternativet bör vara såpass skilt från det etablerade att det ger upphov till ett radikalt nytt perspektiv som kan producera nya observationer och fakta. Låt mig därför skissera embryot till en handlingsteori som i de flesta avseenden är den rationella valteorins motsats.

Teorin om rituell handling

Ritualer tillhör de mest svårbegripliga av mänskliga beteenden och påfund. De kan anta en närmast oändlig mängd skepnader, och är ofta genomsyrade av tradition, mystik och symbolisk laddning. De är ofta förbundna med föreställningar om transcensens, om att komma i kontakt med en högre, översinnlig nivå. Riter förekommer i alla kulturer. För den utomstående betraktaren framstår de vanligen som ofattbart irrationella. Därför har de alltid fascinerat och utmanat antropologer och sociologer; de tycks bära på en betydelsefull nyckel till förståelsen av det kollektiva beteendets natur.

Normalt förstår sociologer riter som periodiskt återkommande ceremonier ägande att förstärka kollektivets sammanhållning, eller som marke-

ringar av övergångar från en livsfas till en annan, så kallade passageriter eller initieringsriter. I det följande skall ritualer diskuteras ur en annan aspekt, nämligen deras allmänna betydelse för social interaktion och handling. Under senare år har amerikanska nydurkheimianer som Jeff Alexander, Randall Collins, Jonathan Turner med flera försökt vidga och vidareutveckla Durkheims teori om rituell handling. Förutom Durkheim och Marcel Mauss bygger man på Erving Goffmans teori om ritualer i vardagslivet, symbolisk interaktionism och etnometodologiska experiment. Det är deras resultat jag i det följande sammanfattar och i viss mån försöker utveckla.

Jag angav ovan att teorin om rationella val bygger på antaganden om individers nyttomaximering och stabila preferensskalor. I det följande måste vi överge alla sådana antaganden och ersätta dem med en ny, inkommensurabel referensram. Människan har en begränsad kognitiv kapacitet vilket betyder att andra, icke-kognitiva faktorer avgör många av hennes handlingsval. Fundamentala mänskliga komponenter är *kulturell kompetens* och *emotionell energi*. Analysenheten är inte individen utan *interaktionen*. Människouppfattningen är inte universellt utilitaristisk utan människan är formad av den sociala miljö hon är en del av.

Utgångspunkten för nedanstående variant av rituell handlingsteori är Durkheims religionssociologi. Som bekant sökte Durkheim i religionen svaret på frågan om solidaritetens grundläggande former och därmed om den sociala ordningen överhuvudtaget. Även den sekulariserade människan är religiös.

Durkheim bortsåg från alla religiösa variationer för att identifiera det som är gemensamt för dem. Han tillämpar sin typiskt sociologiska observationsmetod för att blottlägga vad som *de facto* sker vad avser *sociala handlingar*. Det gemensamma uppträder på två plan. På det symboliska planet delar alla religioner världen i en helig och en profan sfär. (Hur uppdelningen görs är irrelevant.) På det sociala planet är det centrala elementet *för den som tror* att själva gemenskapen ger henne inre frid, entusiasm, styrka. Religionen är inte bara ett trossystem utan en kollektiv handling, en *aktivitet* som ger individen förnyad positiv energi. Denna kraft uppstår genom själva *kulten*. Kulten är således det centrala, gemensamma och livskraftiga handlingsmomentet för alla religioner (Durkheim 1974).

Hypotesen är nu att denna teori kan vidgas till att gälla även sekulariserade samhällen. I alla samhällen förekommer en grundläggande uppdelning mellan heligt och profant. Det heliga uttrycks genom symboler, och ceremonier används för att förstärka sammanhållningen kring den heliga gemenskapen. Ritualer kan således definieras som *det specifika beteendet mot det heliga*.

(Det bör här inskjutas att begrepp som ”helig”, ”ritual”, ”ceremoni” etc bär på en religiös klang som kan framstå som obsolet för analysen av moderna samhällen. ”Helig” skulle kanske kunna bytas ut mot begrepp som t ex ”högt värderad, emotionellt laddad symbol”. En av poängerna med att bevara begreppsapparaten är emellertid att kontinuiteten med äldre kulturer understrykes. Jag behåller därför terminologin men betonar samtidigt att begreppen inte bör förstås i snävt religiös mening.)

Randall Collins (1988:193) har systematiserat och formaliserat de grundläggande elementen i den rituella handlingsteorin. Teorins utgångspunkter är:

1. En grupp individer (minst två) i fysisk närvaro.
2. Individerna riktar uppmärksamheten på samma objekt och är medvetna om detta.
3. En gemensam känsla.
4. Symboler som representerar gemenskap i gruppen, dvs heliga objekt i Durkheims mening.

Detta gav upphov till:

5. Ökad emotionell energi och förtroende för de individer som deltar i gruppens ritualer och respekterar dess symboler.
6. En uppriktigt känd indignation och ilska mot de som inte respekterar gruppens symboler och riter.

Collins går vidare med att ge exempel på typiska moderna riter; giftermål, begravning och andra passageriter; festliga och högtidliga tillfällen som symboliserar icke-utilitaristiska attityder genom givande av gåvor, såsom vid julafton och födelsedagar. Kärlek mellan två människor är en intern, energiskapande privat kult där den typiska idealiseringen av partnern gör denne till ett heligt objekt. Publikmassor vid musikgalor, idrottstävlingar och politiska massmöten deltar också i rituellt beteende där positiva energiflöden byggs upp mellan karismatiska aktörer och åskådare (även om svenska politiker kanske inte ger den bästa illustrationen – Fidel Castro och Martin Luther King är bättre exempel). Sociala rörelser innehåller också ritens typiska komponenter.

Samtliga dessa exempel innehåller en uppsättning gemensamma ingredienser. De består av en mindre eller större mängd människor i fysisk närhet som riktar uppmärksamheten mot ett gemensamt objekt. Ceremoniella eller spontant uppkomna riter skapar en gemensam känsla som förstärks genom de återkopplingsmekanismer som finns i själva interaktionen, och som ger upphov till positiva spiraler av energigivande flöden; individerna ”laddas” med ”emotionell energi” (Collins 1993). Överträdelse eller vanhelgande av kultens symboler och riter, som kan komma inifrån eller utifrån, leder till jämförelsevis hårda negativa sanktioner. Collins (1981) använder den rituella modellen till att förklara den allmänt utbredda moraliska indignationen och det fysiska våldet, dvs kvinnomisshandel i

familjen, vid t ex (misstanke om) otrohet. Otrohet är ett hot och ett brott mot kärlekskulten, symboliserad av den heliga familjen, och bestraffas därför hårt.

Durkheims religionsteori har alltså formaliserats och vidgats till att omfatta även sekulära ritualer. Erving Goffman är den som gått längst vad gäller identifieringen av riter i vardagslivet. För Goffman är en kort konversation mellan individer som möts på gatan exempel på vad kan kallas en mikrorit, dvs sådana möten har strukturella likheter med vanliga formella ritualer. På basis av sina kulturella resurser skapar individer tillfälliga konversationsriten där själva innehållet i konversationen är av mindre betydelse. De bygger på gemensam fokusering och en kulturellt bestämd etikett som "låser" deltagarna till varandra. En lyckad konversation får "ett eget liv" som blir till en "*unio mystico*", en "socialiserad trance", vilket betyder att konversationen ställer sina egna krav på deltagarna, menar Goffman (1967:113).

Goffman undersöker hur myriader av vardagliga mikroriter bidrar till konstruktionen av samhället och det sociala jaget. De två viktigaste analysredskapen är begreppen aktning (*deference*), som innebär att visa respekt för andras själv, och uppträdande (*demeanour*), som innebär att uttrycka sitt eget idealiserade själv för andra. All konversation bygger på att deltagarna visar ett visst mått av aktning och respekt för den som uttrycker sig i t ex ett samtal. Detta sker dels genom att visa intresse och uppmärksamhet, dels genom att inte komma aktören alltför nära genom att t ex ställa alltför personliga frågor utan hålla en lagom distans. Varje deltagare visar respekt för den andres själv. Den som agerar måste i sin tur uppträda inom vissa givna ramar och regler. Om någon går för långt – "gör bort sig" – finns ett visst utrymme för tolerans, de övriga kan låtsas som att de inte märkte det, skratta åt det eller dylikt. På detta sätt skyddar deltagarna gemensamt interaktionsriten från att bli pinsam eller leda till sammanbrott. Artighet är ett sätt att skydda själv, att inte hota individens självbild, vilket också innebär att varje individ anpassar sin egen "presentation" till vad han eller hon tror att de övriga anser vara lämpligt. Andra möter oss "som om de var de vi tror att de är" (Turner 1989:85). Om någon bryter mot ceremonin på ett alltför grovt sätt besvaras detta med negativa sanktioner i form av indignation eller uteslutning. Dessa ritualer visar att självet blivit till ett av de viktigaste heliga objekten i moderna, individualiserade samhällen: "självet är något ceremoniellt, något som måste behandlas med lämplig rituell omsorg" (Goffman 1967:91).

Respektfulla vardagsritualer är oundgängliga för den moderna självuppfattningen. "De gester vi ibland kallar tomma är i själva verket kanske de med mest innehåll" (Ibid.). De rituella ceremonier som består i dialektiken mellan presentation av självet och andras respekt för detta själv är in-

te bara grunden för den egna identifikationen och den emotionella säkerheten, utan svarar också för den sociala kontinuiteten och kontrollen.

Alla samhällen . . . måste göra sina medlemmar till självreglerande deltagare i sociala möten. Ett sätt att mobilisera individen för detta syfte är genom ritualer; individen lärs vara perceptiv, att ha känslor knutna till självet, att ha stolthet, heder och värdighet, att vara förstående, [att kunna argumentera rationellt och kalkylera, T.B.], att ha takt och ett visst mått av balans (Ibid.: 44).

En konsekvens av detta är att de som inte förmår interagera enligt etablerade riter slås ut. Enligt Goffman är mentalpatienter det klaraste exemplet på personer som inte lyckats internalisera det socialt godtagna rituella beteendet, och som därför isoleras på särskilda institutioner där detta inte förväntas av dem, vilket bekräftar det rituella beteendets avgörande betydelse för samhällsordningen och den egna identiteten. Mentalpatienters beteende kan ibland beskrivas som *själv-profanerande*, dvs som återspeglade en avsaknad av respekt för det egna självets helighet.

Riternas innehåll är kulturellt bestämda, dvs klasser och skikt har specifika rituella koder. Riter kan vidare vara naturliga, dvs spontant uppkomna, eller intentionella, dvs planerade. De kan emanera ur deltagarnas egen aktivitet eller vara professionellt, massmedialt konstruerade (Deegan 1989, kap 1). Durkheim skiljde mellan positiva och negativa riter. De riter som beskrivits ovan är mestadels positiva, dvs de är emotionellt integrativa och förser deltagarna med energi, samtidigt som deltagarna oftast inte är medvetna om att de genomför en rit eller att de blir belönade av den.

Vad är det då i det rituella beteendet som är belönande, som ger upphov till "positiva emotioner"? Goffman och andra har framkastat hypotesen att människan har ett specifikt behov av *sekventialisering*, *synkronisering* och *rytmer*, en hypotes som på senare tid fått visst empiriskt stöd av psykologisk forskning. Videospelningar av verbal interaktion, dvs samtal, visar att betydligt mer än överföring av information förekommer. I ultrarapid avslöjar inspelningarna att annars omärkliga kroppsliga gester som nickningar, handrörelser med mera tillsammans bildar ett rytmiskt mönster mellan interaktörerna. Inspe­lingar av interaktionen mellan mödrar och spädbarn indikerar att barnet deltar i ett samspel av rytmik och sekventialisering efter bara några månaders ålder. Andra mätningar visar att människor omedvetet anpassar röstläge, intonation m m till interaktionens "krav" (Gregory 1983, 1993). Etnometodologins experiment och teorier om karakteristiska "turn-takings" vid konversationer bygger på samma grundhypotes. Dynamiken i dessa rytmer är grundad i aktörens visshet och förväntan om medspelarens nästa drag, dvs varje kommande moment är förutsägbart.

Sekventialisering, synkronisering och rytmik är precis det som utmärker såväl ceremonier som naturliga ritualer. Det mest uppenbara exemplet är väl dansen, ett universellt samhällsfenomen som innehåller ritens samt-

liga komponenter. Dans, dvs kollektiv rörelse till en bestämd rytm, återfinns i allt från stamsamhällens ceremonier till moderna nöjespalats, och kan utföras i allt från "mikrokollektiv" som en synkronisering mellan två individers rörelser till makrokollektiv med över tusen deltagare. Våra dagars "rave-partyn", som består av hundratals ungdomar som i timtal, från kväll till nästa morgon, i ett euforiskt tillstånd dansar tillsammans till en intensiv, aldrig upphörande instrumentell rytm, är ett utmärkt exempel på en modern, emotionellt integrerande ungdomsritual. Den s k "vågen" på idrottsarenorna är visserligen tamare men ändå ett exempel på en modern synkroniserad vuxenrit.

Synkronisering och rytmik är något eftertraktat på såväl massnivå som privat nivå. Förutom konversationen visar rytmiken mellan två älskande, där sexualiteten och samlaget är det mest uppenbara exemplet, att rytmiska ritualer kan utgöra en grundläggande komponent i den mänskliga naturen. Det finns med andra ord ett samband mellan lustfylld rytm och fortplantning.

För att sammanfatta denna korta skiss. Utgångspunkten för den rituella handlingsteorin är att individen är utrustad med kulturell kompetens (identifieringsmekanismer) och emotionell energi (kausal kraft). Själva riterna är ett kollektivs (minst två) fokusering och känslomässiga gemenskap inför ett heligt objekt, vilket genom en bestämd aktivitet skapar en kumulativ spiral av positivt energiflöde. Rituell integration av detta slag har den allmänna funktionen att reproducera den samhälleliga ordningen och förstärka individens egenidentitet.

Låt mig till sist påpeka att begrepp som "kumulativt förstärkande energiflöden", "laddning av positiva emotioner" etc kan uppfattas som väl metafysiska och vaga. De bör dock betraktas som första försök att fånga en vagt uppfattad intuition om den mänskliga naturen som kan användas för att förklara socialt beteende. De är naturligtvis i behov av empirisk och teoretisk utveckling, och kan betraktas som vägvisare för fortsatt forskning.

Ritualer och institutionella sfärer

I det föregående har en viss typ av ritualer diskuterats och exemplifierats med avseende på deras positiva och integrerande effekter *för individen*. Syftet har varit att visa att allt inte är marknader, att det finns sociala nischer och omedvetna processer där teorin om rationella val inte är applicerbar. Ritualer har dock ett flertal andra egenskaper och aspekter. Integrering på en nivå betyder ofta differentiering på en annan. Riter legitimerar och naturliggör dominans- och underordningsrelationer, vilket

demonstreras av specifika klass- och könsriter. Riternas karakteristiska symboler är aktiva mekanismer för stratifiering och social kontroll.

Genom att vidga perspektivet på riter till att omfatta även stratifieringsformer kan vi nu ta nästa steg, dvs koppla teorin om rituell handling till galler-gruppmodellen. Allmänt sett är riter beteende i förhållande till heliga symboler. Riter binder samman ett kollektivs klassifikationssystem med dess solidaritetsform och sociala struktur, och förstärker därmed enheten mellan kosmologi och institutionell sfär. Därför bör olika institutionella sfärer kännetecknas av olika slags riter. Speciellt bör sfärerna till höger i galler-gruppmodellen, dvs de med högt värde på dimensionen grupp, kännetecknas av vad som kallas stängnings- eller uteslutningsriter. Vi försöker med andra ord dela in riter efter sfärer.

Community-riter härrör ur den speciella emotionella säkerhet och tillit som följer av medlemskap i ett naturligt kollektiv där varje individ vet att övriga medlemmars handlingar inte är styrda av egenintresse utan av solidaritet med kollektivet. Kommunikationsmediet, för att tala med Luhmann, är kärlek till kollektivet och dess individer. Riterna kommer därför att starkt markera gränsen mellan kollektivet och omvärlden, mellan "insiders" och "outsiders", och befrämjar intern konformism. Exempel från antropologin är stamsamhällets ceremoniella dyrkan av animistiska totems, symboliserande gränsen mellan stammen och yttre hot. Den moderna prototypen är äktenskapet, kärnfamiljen, släkten, vänner. Familjemiddagen, söndagsmiddagen och högtidsdagar är riter som bekräftar det naturliga vi-skapet och intimiteten samtidigt som de markerar mot yttrevärlden. Även spontant uppkomna rörelser och sekter karakteriseras av riter som har den dubbla funktionen att markera medlemskap och utanförskap.

Hierarkiska riter markerar gränser mellan *statusnivåer*. De utmärks av att vara formellt reglerade och standardiserade. Ju fler nivåer och komplexa hierarkier i t ex en byråkrati, desto mer fingradiga riter och distinktioner mellan auktoritetsnivåer. Kläder och symboler av olika slag används vid speciella tillfällen för att markera skillnader. Äldre tiders högtidliga ceremonier, t ex kungars, biskopars och feodalherrars påkostade processioner och fantastiska byggnader, ger de tydligaste exemplen på riter ägnade att symbolisera den heliga makten och undersåtarnas respekt och lydnad. (Våra dagars kanonskott och lagerkransar vid doktorspromoveringar är endast bleka lämningar från denna tid, liksom statsöverhuvudens och företagschefers limousiner och privata flygplan.)

Marknadens ritualer är främst ägnade att underlätta, mjuka upp eller dölja den opersonliga, tillfälliga och instrumentella grunden för ekonomiska transaktioner, och tar formen av t ex ceremonier vid kontraktsundertecknanden. Den individualistiska kosmologin är i övrigt dysfunktionell vad gäller större kollektiva riter. I dagens privatiserade samhälle kan indi-

viden välja att inte delta i kollektiva manifestationer utan dra sig undan för att istället ägna sig åt privata kulturer, såsom att konsumera TV-serier.

Isolaten, slutligen, utmärks av frånvaron av egna, integrerande riter. Bristen på kulturella och materiella resurser leder till fragmentisering, passivitet och bristande självrespekt. Obligatoriet att stämpla på arbetslöshetskassan eller visa ödmjukhet på socialbyrån symboliserar och reproducerar gruppens underkastelse i rituell form.

I varje institutionell sfär bindes social struktur och kosmologi samman via rituellt beteende och skapar en självförstärkande cirkel, en "feed-back" process. Det betyder, som Göran Sundqvist (1991:90) skriver, att "rituell handling blir ett moment i en funktionell förklaring" av institutionell reproduktion.

Institutionaliserade riter särskiljer grupper och kulturer, och kan förstås i analogi med Basil Bernsteins (1975) teori om lingvistiska koder. Kommunikationen inom en specifik grupp eller kultur innehåller speciella uttryck och underförstådda antaganden som endast de som tillhör gruppen kan förstå den fulla innebörden av. Både språk och ritualer är grupp-specifika kommunikationsformer, vilket gör att de tjänar dels som igenkänningsmarkörer, dels som symboliska gränser mot utanförstående. Pierre Bourdieu (1989) kan med sin mångfald av illustrationer sägas ha visat just hur rituella koder uttrycker särskiljande distinktioner vad gäller olika gruppers smak, uppskattning av musik, konst, film och litteratur, sätt att klä sig, matvanor etc.

Avslutning

Denna skiss ger ramen till ett större arbete i vardande, där typologier kommer att provas som förmedlare mellan makrosociologi och handlings-teorier. Ovan har två handlingsteorier kontrasterats. Huvudproblemet med båda är deras universalistiska anspråk, dvs de vill förklara i stort sett allt mänskligt beteende med en enda formel. Anhängarna av teorin om rationella val kan hävda att det finns rationella, individuellt nyttomaximerande aspekter även i den mest rituella av handlingar, medan den rituella handlingsteorins förespråkare kan hävda att även den mest kallt kalkylerade av rationella handlingar emanerar ur inlärt, rituellt beteende.² (Enligt den durkheimiska traditionen måste det som bekant finnas en för-kontraktuell värdegemenskap innan ekonomiska transaktioner kan genomföras.) Låt mig föreslå följande enkla lösning.

Jag skiljde ovan mellan en starkare och en svagare version av teorin om rationella val. Den svagare versionen utgår från det synbarligen oskyldiga antagandet att människan i likhet med alla biologiska varelser handlar allmänt nyttomaximerande, t ex "strävar efter" att individen och arten

överlever. Med ett sådant utslätat antagande kan det naturligtvis sägas att riter, känslor, euforiska tillstånd, självupppoffrande handlingar etc är i någon mening "rationella". Med det starkare antagandet om individuell egoism som basen för allt beteende kan dock inte sådana fenomen förklaras utan långtgående begreppsliq massage. Detsamma gäller teorier om rituella handlingar. Om all interaktion kallas rituell – en position Goffman närmar sig – mister begreppet sin analytiska kraft, det blir alltför omfattande och vagt. Därför bör distinktioner införas även här. En möjlig väg är att som Edward Shils (1975:155) särskilja ritual från ceremoni och etikett. Begreppen betecknar samma typ av handlingsstruktur, men ritual är beteende som är riktat mot det heliga, etikett är perifert i förhållande till det heliga och ceremoni betecknar ett mellanled.

Eftersom detta tal utgår från den nydurkheimiska traditionen föreligger antagandet att allt beteende är institutionellt betingat och format. Det betyder för det första att såväl kalkylerande som rituella handlingars utbredning är avhängiga samhällsformationers historia och nuvarande struktur. Formella kollektiva riter är mindre vanliga idag, de har ersatts av privata riter och kulturer. Rationella val är också beroende av möjligheter till val överhuvudtaget. Om ett samhälle övergår från offentlig, "anonym" vårdservice till ett husläkarsystem så innebär det att individen får större utrymme för, eller tvingas till, ett optimalt, egennyttigt val mellan tillgängliga läkare. Om det allmänna pensionssystemet ersätts med privata pensionsfonder så ökar omfånget för denna institutionella sfär, och därmed också utrymmet för tillämpning av teorin om rationella val. Såväl rationellt som rituellt beteende är således enligt detta sätt att se samhällspolitiskt betingade variabler i behov av kausal förklaring, inte sociologiska axiom.

För det andra bör det åter poängteras att begreppen rationalitet och ritual måste förstas som analytiska. En faktisk handling kan innehålla element av båda. Det är tyvärr inte så enkelt som att rationella handlingar utförs i marknadssfären och är intressestyrda medan rituella handlingar utförs i de andra sfärerna och är normativt styrda. (Kostnadskalkyler och förslagenhet förekommer även mellan familjemedlemmar.) Å andra sidan är egoistiska handlingar både legitima och förväntade på marknaden, vilket inte är fallet i sfärerna "community" eller "hierarki". (Ju mer en universell egoism användes som antagande för att förstå handlingar i de senare sfärerna, desto mer cynisk blir således analysen.)

För det tredje bör begreppen egocentrerad rationalitet och spontanistisk ritual förstas som ytterpunkter på ett kontinuum av begrepp och teorier för förklaring av social handling. Victor Turner (1979:131) uttrycker detta som att "under det strukturella ligger inte bara den Hobbeska 'allas krig mot alla' utan även *communitas*". Mellan dessa finns en serie andra relevanta förklaringar, t ex teorier om rutiniserad handling. På samma sätt

som det inte finns *en* mänsklig natur finns det heller inte *en* formel för socialt beteende.

Huvudtesen ovan har varit att inte ett utan två krav bör ställas på en typologi med förklarande anspråk: makrosociologisk förankring och mikrosociologisk underbyggnad. En typologi som uppfyller dessa krav stannar inte vid en enkel uppdelning mellan empiriska fenomen. Den förklarar också *relationerna* mellan olika fält, dels genom att särskilja dem på basis av gemensamma, teoretiskt härledda dimensioner eller axlar, dels genom att identifiera de betingelser och processer som ligger till grund för skillnader mellan de respektive fältens "naturliga" perceptioner, kulturella föreställningar och handlingar. Begreppstriaden stat-marknad-civilt samhälle uppfyller inget av dessa krav utan framstår som en "spontan" sammanfattning, den är på sin höjd en deskriptiv typologi. Ur galler-gruppmodellens perspektiv kan "civilt samhälle" ses som en sammanfattande beteckning för "community" och "isolat", dvs för fälten B och D.

Det är förhållandevis enkelt att generalisera fram en typologi på basis av (mikroteorier om) olika typer av social handling, och även att härleda typologier från makrosociologier. Mary Douglas galler-gruppypologi förankrar begreppen hierarki, marknad, community och isolat i en plausibel sociologisk makroteori. Den ger emellertid inte mer än de yttre ramarna för interaktion och handling, vilket gör att den får en något reifierad karaktär. Det är i synnerhet svårt att utläsa någon hypotes om kausala samband. En allomfattande sociologisk teori med förklarande anspråk bör utnyttja typologier som en slags pipelines mellan makro och mikro, en kontrollpunkt för att bedöma koherensen och kompatibiliteten dem emellan, vilket är en svår uppgift och en utmaning för framtidens teoretiska sociologi.

NOTER

¹ Ur den mängd kritiska analyser som publicerats under senare år anger jag endast en, ur denna tidskrift: Heine Anderssen (1992).

² För exempel på det förra se Becker (1981) eller Coleman (1990), på det senare Collins (1993).

REFERENSER

- Andersen, H. (1992) 'Egennyttje, rationalitet, sociale normer og James Coleman'. *Sociologisk Forskning* vol 29, nr 1.
- Becker, G. (1981) *A Treatise on the Family*. Cambridge, USA: Harvard University Press.
- Bernstein, B. (1975) *Class, Codes and Control*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Bourdieu, P. (1989) *Distinction*. London: Routledge.
- Castro, F. (1992) *Bortom den nya medelklassen*. Stockholm/Stehag: Symposium Graduale.
- Coleman, J. (1990) *Foundations of Social Theory*. Cambridge: Harvard University Press.
- Coleman, J. (1993) 'The Impact of Gary Becker's Work on Sociology'. *Acta Sociologica*, Vol 36, nr 3.

- Collins, R. (1981) *Sociology Since Midcentury*. New York: Academic Press.
- Collins, R. (1988) *Theoretical Sociology*. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich.
- Collins, R. (1993) 'Emotional Energy as the Common Denominator of Rational Action'. *Rationality and Society*, Vol 5, No 2.
- Deegan M. (1989) *American Ritual Dramas*. New York: Greenwood Press.
- Douglas, M. (1986) *How Institutions Think*. Syracuse: Syracuse University Press.
- Douglas, M. (1992) *Risk and Blame*. London: Routledge.
- Durkheim, E. (1974) *Sociology and Philosophy*. New York: The Free Press.
- Goffman, E. (1967) *Interaction Ritual*. New York: Anchor Books.
- Gregory, S. (1983) 'A Quantitative Analysis of Temporal Symmetry in Microsocial Relations'. *American Sociological Review*, Vol 48, No 1.
- Gregory, S. (1993) 'Voice Pitch and Amplitude Convergence as a Metric of Quality in Dyadic Interviews', *Language & Communication*, Vol. 13, No 3.
- MacIntyre, A. (1981) *After Virtue*. London: Ducksworth.
- March, J., Olsen, J. (1989) *Rediscovering Institutions*. New York: The Free Press.
- Nisbet, R. (1984) *The Sociological Tradition*. London: Heinemann.
- Shils, E. (1975) *Center and Periphery*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Streck, W., Schmitter, P. (1985) *Private Interest Government*. London: SAGE.
- Sundqvist, G. (1991) *Vetenskapen och miljöproblemen*. Göteborgs universitet, Sociologiska institutionen.
- Thompson, M., Ellis, R., Wildavsky, A. (1990) *Cultural Theory*. Boulder: Westview Press.
- Turner, R. (1989) 'The Paradox of Social Order', i Turner, J. (ed), *Theory Building in Sociology*. Newbury Park: SAGE.
- Turner, V. (1979) *The Ritual Process*. New York: Cornell University Press.

SUMMARY

Thomas Brante

Theory and Typology. Macrosociology, institutional spheres and social Action

The conceptual triad 'state-market-civil society' is taken as point of departure for a discussion of the broader issue of the uses of typologies in sociology. It is argued that in order to avoid being subordinated to politically loaded notions pervading public discourse, a genuine sociological typology should meet two demands; its dimensions should be *derived* from a macro-sociological theory, and it should be *underpinned* by a micro-sociological theory of action. In this way, a typology will serve as a pipeline between micro and macro theories, and also as a checking point for estimating the coherence between these two levels of analysis. As an illustration, Mary Douglas' grid-group model is introduced. This typology is derivable from Durkheim's macro-sociology, but it has a weak micro-foundation. Two theories of action are discussed and compared; the theory of rational choice and the theory of interaction rituals. After demonstrating that the theory of rational choice is incommensurable with the "multi-rational" premises of the grid-group model, it is indicated that an elaboration of the Goffmanian theory of interaction rituals would constitute a viable micro-foundation for the grid-group model. Finally, it is concluded that from the point of view of grid-group, 'civil society' is a highly ambiguous category that should be replaced by the categories of 'community' and 'isolate'.

Familj mellan marknad och stat/politik. En fråga om kön, klass och makt

Ulla Björnberg

Sociologiska Institutionen, Göteborgs Universitet

Intresset för familjen i den sociala förändringsprocessen i Europa och i världen i övrigt har ökat under det senaste decenniet. Ett uttryck för detta är att FN har proklamerat år 1994 som "Det internationella familjeåret". Syftet är att man i länderna i världen skall fästa uppmärksamheten på hur familjebildning och familjestrukturer förändras och försöka finna olika tillvägagångssätt att stärka familjebanden. Man är orolig för den sociala stabiliteten och individernas välfärd i samhället när familjestrukturen förändrats.

Utvecklingen i hela världen har stora implikationer för familjeliv, eller snarare, möjligheterna att leva familjeliv. Fattigdomen i tredje världen, kriget och de omfattande flykting- och migrationsströmmarna samt utbredningen av AIDS ger upphov till starka upplösningstendenser inom familjerna. Ensamstående mödrar utgör en majoritet i många av länderna i tredje världen. Banden mellan generationerna försvagas, bl a genom omflyttningar, men också genom nya värderingar. Familjerna är oftast den sociala försäkring som man har tillgång till, när det inte finns pensioner, socialförsäkringar och arbetslöshetsförsäkringar, sjukvård och annan omsorg.

Men det är inte bara fattigdom och flyttningsströmmar som bidrar till familjesplittringar. I vissa fall kan splittring av familjer ses som ett led i en ekonomisk strategi att få billig arbetskraft. En del stora industrialiseringsprojekt drar till sig manlig arbetskraft, som arbetar utomlands och skickar hem pengar till sina familjer. Kvinnor och barn (som blir kvar hemma) utnyttjas för andra industriella projekt till mycket låga löner.

Sociala förändringar skapar nya villkor och med dem nya normer och värderingar, upplösning av moralkodex och en nedmontering av den sociala infrastrukturen. Detta ser vi i hela Europa i dag. I transformationens spår ökar skilsmässotalen, sjunker giftermålstalen och minskar födelsetalen. Det mest iögonfallande exemplet är nog östra Tyskland där födelsetalen har sjunkit med 60%, och giftermålen med 65% mellan 1989 och 1992. Den sociala reproduktionen av befolkning och social infrastruktur stannar upp. Skilsmässorna har dock under samma period sjunkit med 81% efter att ha ökat stadigt under tidigare period (Zapf & Mau, 1993). Men samma tendenser finns också tydligt i väst- och sydeuropa. Här har

vi de "värsta" exemplen i Italien och Spanien vars födelsetal ligger på 1,3.

Många politiskt engagerade personer menar att den reproduktiva sfären måste upprätthållas och återupprättas.

Det finns många orsaker till att familjemönstren i Europa förändras som de gör. En faktor är urholkningen av familjernas ekonomi. I allt fler länder krävs att båda jobbar för att ekonomin skall gå ihop. I USA har t ex kostnadsexplosionen för privata sjuk- och andra försäkringar bidragit till en kraftigt urholkad hushållsekonomi. De s k liberala välfärdsstaterna som USA och Storbritannien har urholkats på system som omfördelar pengar mellan barnfamiljer och andra hushåll. En annan bidragande orsak är att kvinnor har fått en ökad autonomi – de kan välja *om* de skall bilda familj, *när* de skall bilda familj, *hur många* barn de skall ha, *när* de skall ha barn och *om* de vill fortsätta att leva i den familj som de varit med om att bilda. Uttryckt på annat sätt: Patriarkatet och staten har förlorat en del av kontrollen över familjbildning och reproduktion (Saporito, 1989).

Ett sätt för staterna att stärka kontrollen av hur reproduktionen upprätthålls är att samarbeta om villkoren för familjeliv och familjbildning. Så sker också om än inte med särskilt stora åthävor. Men det är en uppenbar trend att man inom EU-blocket strävar efter att harmonisera familjepolitiken och förbättra förutsättningarna för kvinnors lönearbete.

Arbetsmarknadens intresse för kvinnors arbetskraft

I det Europa som nu växer fram finns det ett behov av kvinnors arbetskraft. Därmed inte sagt att det finns ett genuint intresse för jämställdhet mellan könen. Intresset för kvinnors arbetskraft har inte så mycket med jämställdhet att göra. I stället handlar det om vilka krav man ställer på arbetskraften i det tjänstesamhälle som nu tar form och hur kvinnor motsvarar dessa krav.

Många kvinnor är högt utbildade och har också hög arbetsmotivation. Utbildningsnivån bland kvinnor närmar sig den bland män. Kvinnor är dessutom en billigare arbetskraft än män – även den högt utbildade. Efterfrågan på kvinnlig arbetskraft har ökat stadigt i Europa och det finns inga tecken på att den kommer att sjunka.

Men det finns ett intresse också för den lågt utbildade arbetskraften inom tjänstesektorn. De kvinnor som efterfrågas är särskilt kvinnor utan krav på fasta heltidsanställningar och försäkrade jobb och med hög motivation för sina familjer, men som behöver tjäna pengar för att få hushållsekonomi att gå ihop. Det är framför allt tillfälliga jobb och deltidsarbeten som har ökat inom EG/EU-blocket under 80-talet – jobb som inte ger anställningskydd och som ger ett otillräckligt eller inget försäkringsskydd

alls vad gäller t ex sjukförsäkring och arbetslöshetsförsäkring (Gonäs, 1993). Kvinnor inom detta skikt är inte lika välorganiserade som män eller förmår inte artikulera sina krav med samma styrka som män. Man kan också anta att fackföreningarnas inre styrka gröps ut av motsättningar mellan kvinnor och män inom samma fackförening. Fö har ju fackföreningarnas styrka minskat under den långa perioden av hög arbetslöshet i Europa.

Kvinnors arbetskraft är naturligtvis också – som alltid – intressant för den oavlönade sektorn, dvs för familjesektorn, men inte som heltidshemmafru, som förr, utan som deltidshemmafru. På arbetsmarknaden för lågt kvalificerad arbetskraft finns ett intresse av deltidsarbetande hemmafruar. I Sverige har dock tendensen gått mot längre arbetstider för kvinnor (Sundström, 1993). Denna tendens kan komma att öka som en konsekvens av förändringar i välfärdssamhällets konstruktion.

Välfärdsstaten och kvinnorna i Sverige

Det svenska välfärdssamhället vilar på en grundprincip att såväl sociala försäkringar, social service/omsorg, sjukvård, utbildning, som pensioner, skall vara universella rättigheter. Alla skall garanteras samma nivå på service, vård och utbildning oavsett individuell betalningsförmåga. Denna princip har medfört att tjänster, utbildning, social service, t ex barnomsorg, successivt har anpassats till en standard som är acceptabel också för medelklassen. Försäkringar och service har matchats med medelklassens/löntagarnas krav och förväntningar. Det innebär att det, som i kommentarer om den offentliga sektorns expansion på 70- och 80-talet kallas ”överförandet av uppgifter från familj till det offentliga”, har skett parallellt med professionalisering, ökade kunskaper och ökade behov. Ambitionsnivåerna har höjts vad gäller folkhälsa, förebyggande hälsovård, utbildning, barnomsorg. Målet har varit att höjd kvalitet skall vara tillgänglig för alla.

Vad som sker i dag är att utvecklingen i välfärdssamhället ifrågasätts utifrån dels kostnaderna dels det professionella arbetets begränsningar. I den politiska diskursen om den ekonomiska krisen hävdas att det råder en konflikt mellan statens offentliga utgifter och produktionen. Den offentliga sektorn kostar för mycket. Det måste skapas incitament, dvs resurser för att få till stånd ökade investeringar i produktion, utveckling, utbildning och forskning. Det sägs sällan rent ut, men innebörden är att hög kvalitet och jämlik fördelning inte går ihop ekonomiskt. Det antas bli kostsamt och tärande för annan produktion av varor och tjänster i samhället. Någon form av prioriteringar måste göras. Problemet är hur man skall göra dessa prioriteringar eller snarare vem som skall se till att den höga kvaliteten kan bibehållas utan att för den skull komma alla till godo. Poli-

tikerna vill inte göra prioriteringar. De professionella på fältet vill inte heller ta detta ansvar. Lättast då att låta marknadsmekanismerna sköta prioriteringen – det är anonymt och bra. Ingen kan egentligen anklagas.

Som en följd av rationaliseringar och besparingar inom service, vård och omsorg får mentalt störda eller utvecklingsstörda, gamla människor och sjuka i mycket större utsträckning klara sig "ute i samhället" på egen hand. Den tekniska och medicinska utvecklingen gör mycket av detta möjligt. Med organisatoriska hjälpmedel kan man också komma mycket långt för att klara en hel rad behov. Mycket går att ordna rationellt och praktiskt, t ex städning, distribution av mat, övervakning. Men sedan återstår något som inte kan rationaliseras, det som kallas "omsorg" i betydelsen bry sig om och finnas till hands (Holm, 1992). Inom sjukvårdssektorn och inom den sk vårdsektorn reduceras insatserna till det absolut nödvändiga. Därför resonerar man i dag kring välfärdsstatens tjänster precis som kring socialförsäkringarna olika modeller för differentiering. I likhet med principen att alla skall ha ett grundskydd, i socialförsäkringssystemet, skall alla få grundläggande vård och utbildning inom ramen för den sociala produktionen av tjänster. Utöver denna nivå kan var och en försäkra sig för högre ersättningsnivåer och köpa högre kvalitet i utbildning, vård och omsorg.

Jag ser idén om vårdnadsbidrag som en familjepolitisk reform som passar väl in i denna förändringsprocess. Jag menar att det finns sk "strukturella samband" mellan förändringarna på arbetsmarknaden och konsolideringen av tjänstesamhället å ena sidan, välfärdssamhällets förändring å andra sidan samt kön och familj. Vårdnadsbidraget syftar till att stärka kvinnornas familjeorientering och kan antas skapa garantier för en fortsatt hög omsorgsetik bland kvinnor. Det är en reform som riktar sig till, i första hand, kvinnor i arbetarklassen och stärker den traditionella familjeformen i denna klass. Kvinnornas position på arbetsmarknaden försvagas och på sikt blir många av dem hänvisade till privata tjänster med tillfälliga jobb. Kvinnorna blir förlorare både ekonomiskt och socialt.

I en förlängning av en sådan utveckling kommer arbetarklassens kvinnor att förlora i egen välfärd och får serva andra med lågt betalda välfärdstjänster. Dessutom måste de serva sina egna familjer med obetalda välfärdstjänster, för de kommer troligtvis inte att ha råd att köpa sig fria, som kvinnor och män i högre skikt. För detta får de låga poäng i sin pensionsförsäkring och får mindre råd att bygga på sina sjuk- och arbetslöshetsförsäkringar.

Den politiska retoriken bakom förslaget till vårdnadsbidrag är att det är ett familjestöd som syftar till att skapa valmöjligheter för föräldrarna vad gäller barnomsorg för barn mellan ett och tre år. Bidraget riktar sig, som bidrag, dels till den som uppbar barnbidrag, dvs vanligtvis modern dels indirekt till kommunerna för den barnomsorg som de anordnar för barn

mellan ett och tre år, eftersom kommunerna förväntas höja sina kostnader för barnomsorgen för barn just i denna åldersgrupp. Meningen är att man skall kunna välja att behålla pengarna inom hushållet *eller* använda dem som betalning för kommunal barnomsorg.

Det framgår av utredningen att den disponibla inkomsten i hushållen av vårdnadsbidraget kan bli betydande för låginkomsttagare och arbetslösa (Vårdnadsbidrag m m, 1993). I utredningen står det också att man förväntar sig att det är just dessa grupper som kommer att utnyttja vårdnadsbidraget. Genom förslaget skapas ekonomiska incitament för kvinnor att stanna hemma med sina små barn. Det skulle t o m kunna bli lönsamt att skaffa barn för att lösa en problematisk situation när andra inkomstmöjligheter inte står till buds. Unga flickor som inte har kunnat etablera sig på arbetsmarknaden eller i utbildning, kan genom att utnyttja kombinationen av föräldrapenning och vårdnadsbidrag kunna försörja sig ett antal år genom att föda barn. Med tre barn kan det bli uppemot nio-tio år, som man kan bli hemma med barn. Vad händer senare med dessa kvinnor när bidragen försvinner och de måste ge sig ut på arbetsmarknaden? Man kan befara att det här blir en grupp kvinnor som hamnar i en prekär situation, kanske utan utbildning och utan arbetslivserfarenhet.

Dessutom finns det en risk för att kvinnor i andra skikt kommer att bli mindre attraktiva som arbetskraft därför att också de kommer att kunna stanna hemma i tre år – vare sig de själva vill eller kan göra det. Ur ett arbetsgivarperspektiv kan det räcka med risken att en arbetssökande kvinna kan tänkas göra detta val. Redan nu har kvinnor svårt att hävda sig på arbetsmarknaden, eftersom deras koppling till familj och barn av många arbetsgivare, ses som ett hinder för engagemang i jobbet. Denna koppling förstärks av idén bakom vårdnadsbidraget.

Undersökningar visar att kvinnor i länder där kvinnor har rätt att stanna hemma tre eller fler år med barn (t ex Västtyskland, Ungern) i många fall inte utnyttjar möjligheten. Det beror främst på att bidragsnivåerna är för låga och på att risken att förlora kopplingen till arbetsmarknaden är för stor. Kvinnor känner sig således hotade av sina rättigheter snarare än uppmuntrade av dem (Björnberg, under tryckning).

Det ideologiska budskapet i förslaget är att förstärka den traditionella familjen med fadern som huvudförsörjare och modern som beroende maka. Tveklöst kommer vårdnadsbidraget att utnyttjas av kvinnor i parfamiljer. Vårdnadsbidraget är inte tillräckligt stort för att ensamstående mödrar ges en reell valmöjlighet att kunna välja mellan att själva ta hand om sina barn eller inte. Ensamstående mödrar har inte belysts i utredningen. Det är ju inte heller dem som man riktar sig till.

Det ligger ett symboliskt budskap i att bidraget skall betalas ut (om dock inte oförbehållslöst) till de som tar emot barnbidrag, vilka huvudsakligen är kvinnor. I utredningen kallas det ersättning för arbete som ut-

förs (s 78). Det betraktas som inkomst av tjänst och beskattas. Nivån på "lönen" är dock mycket låg och ger heller inte underlag för beräkning av sjukpenning. Man kan fråga sig vilket symbolvärde denna sk ersättning får? I dag anser närmare 80% av kvinnor och män att de hemarbetandes arbete har ett lågt värde i samhället (Björnberg, 1993). Det finns en risk att denna uppfattning förstärks. Genom sin konstruktion och sitt symbolvärde skapas knappast några incitament för fäder att utveckla sitt faderskap. Snarare tvärtom. Mycket få män kan acceptera ett arbete med så låg lön som det här är fråga om. Med tanke på de låga nivåer det är fråga om kommer det snarare att finnas risk för att många män kommer arbeta mer i lönearbete.

En förändrad familjeinstitution

Under de senaste trettio åren har den svenska familjestrukturen förändrats, från den dominerande modellen med en manlig försörjare till ett tvåförsörjarhushåll. Förvandlingen följdes av en utveckling av en familjepolitik riktad mot stöd till förvärvsarbetande föräldrar, med barnomsorg och föräldraledighet. Jämfört med länder där modellen med en manlig försörjare är dominant, antar Sveriges familjepolitik en annorlunda profil. Exempelvis finns det inga skattelättnader eller bidrag för beroende hemmafruar; föräldraledighet kompenseras med 90% täckning av utebliven inkomst under ledighetsperioden som varar ett år. Barnomsorgskostnader subventioneras av offentliga medel.

Resultatet av trettio års familjerättsliga och familjepolitiska reformer är att själva familjeinstitutionen förändrats. Den omfattar inte bara föräldrarnas och makarnas rättigheter och skyldigheter inom familjeenheten, utan också föräldrarnas och makarnas rättigheter och skyldigheter i förhållande till staten. Detta kan också uttryckas så att ett slags kontrakt har skapats mellan de privata och de offentliga områdena, som har gjort familjen till ett mindre privat område, jämfört med situationen i andra länder. Det är individen som utgör enheten för att motta socialt stöd, vilket innebär att familjen behandlas som en enhet endast i mindre utsträckning.

Den politiska diskurs som förs i Sverige sedan 1992 gäller just detta kontrakt om arbetsfördelningen mellan den offentliga och den privata sektorn, angående utbudet av service och stöd i vardagslivet. Statliga subventioner till kommuner har skurits ned, och regeringen har bannlyst höjningar av kommunala skatter. Kommuner har varit under press för att införa förändringar och på flera orter rapporteras om sämre kvalitet i barnomsorgen.

Klass, kön och makt

I en artikel i tidskriften *Tiden* skriver Klas Åmark om 80-talet och ideologiskiftet under denna period att det måste förstås utifrån den ändrade klassammansättningen i Sverige (Åmark, 1993). Han menar då att det under efterkrigstiden har vuxit fram en urban medelklass. Inom denna är det framförallt bland de högre tjänstemännen som det vuxit fram "politiskt betydelsefulla och militanta grupper" (s 38). Han visar med siffror hur arbetarklassens storlek har minskat, medan tjänstemän på mellannivå och i högre ställningar har ökat kraftigt. Dessa skikt utgjorde tillsammans 30% av den yrkesverksamma befolkningen 1990. De är fackligt välorganiserade, enligt Åmark. Han skriver vidare att den svenska modellens välfärdskontrakt mellan arbetarklass och stat på sikt har kommit att "missgynna" denna tjänstemannaklass, eftersom den ansåg sig få betala för mycket skatter till ett system som var särskilt gynnsamt för de lågavlönade och arbetare. Till förlorare räknade sig också högavlönade offentliga tjänstemän. Dessa ansåg sig missgynnade lönemässigt i förhållande till privata tjänstemän och till högre privata och offentliga tjänstemän i andra länder.

Dessa grupper anser sig tjäna på att offentlig service differentieras med hänsyn till kvalitet och levereras på mer marknadsmässiga grunder. Han skriver:

Det militanta medelklassgrupperna kräver sitt. De vill ha bort marginalskatterna för att få behålla mer av sina inkomster, de vill ha en ökad lönedifferentiering så att de själva kan få högre löner, de vill ha en privatisering av den offentliga välfärden för att kunna omsätta de nyvunna ekonomiska fördelarna i sociala privilegier och själva kunna köpa sig förbi köer och slippa sociala problem . . . Det är inte längre tal om solidaritet med svaga och utsatta grupper i samhället, utan om frihet för de starka. (Åmark, 1993:40)

Denna artikel är intressant, särskilt eftersom den återinför klassbegreppet i analysen av samhällelig förändring. Politiska analyser har länge saknat en klassanalytisk grund. Tvärtom har man hävdats att klass har förlorat betydelse vad gäller politisk åsiktsbildning och politiska rörelser. Detta hänger samman med den ensidiga bilden av klassanalysen som relationen mellan arbete och kapital. Det har saknats analyser av den politiska innebörden av tjänstesamhällets klassrelationer. Av denna anledning vill jag kritisera artikeln för dess frånvaro av könsanalys. Tjänstesamhället i Sverige och i andra länder består ju av kvinnor och män och deras klassmässiga förankring skiljer sig åt i ganska väsentliga avseenden.

I princip kan man säga att kvinnor inom alla strata befinner sig på steget under män. Sverige är i dag ett mycket könsdifferentierat klasssamhälle. Den stora majoriteten av lågt kvalificerade arbetare i dag är kvinnor. Till denna grupp kan också föras en stor grupp av lågt kvalificerade tjänstemän. Den kvinnliga arbetarklassen består av okvalificerade servicearbetare (drygt 63%) och den manliga domineras av yrkesutbildade varupro-

ducerande arbetare (45%). Det kvinnliga tjänstemannaskiktet består till drygt 38% av tjänstemän på mellannivå och av 16% högre tjänstemän – totalt 54%. Det manliga tjänstemannaskiktet består till 42% av tjänstemän på mellannivå och till 33% av tjänstemän på hög nivå – totalt 75%.

Av hela tjänstemannaskiktet består 36% av män på mellan och hög nivå, medan kvinnor utgör 29%. Dvs de högre klasserna är manligt dominerade och de lägre är kvinnligt dominerade. Klassmässigt dominerar män över kvinnor. Detta gäller också inom politiken och inom fackföreningarna samt inom näringslivet. Männen har 75–95% av de beslutande positionerna (FoB, 1990).

Har dessa könsskillnader några politiska implikationer och i vilka riktningar går de? Röstningsmönstren i de senaste valen har förändrats. Den generella tendensen bland alla kvinnor är att en majoritet tenderar att rösta på socialistiska partier, oavsett klass (Oskarsson, 1990). Man har antagit att dessa förändringar i röstningsbeteende bland kvinnor reflekterar kvinnornas specifika förhållande till välfärdsstaten. För det första – en majoritet av kvinnors arbeten finns inom servicesektorn. För det andra är kvinnor i hög grad beroende av välfärdsservice för omsorg av barn och äldre och sjuka släktingar. För det tredje riktar sig många sociala bidrag till kvinnor. Offentliga bidrag till ensamstående mödrar är särskilt viktiga. Kvinnors position kan vara en orsak till att kvinnor föredrar politiska partier som stöder välfärdsstaten.

Man kan också tolka innebörden så att det har uppstått en könsbaserad ”klasskamp” inom skikten. De lägre skiktens intressen står mot de högre skiktens. Solidariteten mellan skikten försvagas eftersom det också är en könskamp och män tenderar att markera sin högre status mot kvinnor, inte att utjämna den. Kvinnor och män har inte heller gemensamma intressen utifrån sina positioner i familjen.

Kvinnor och män i synen på familjepolitiken

Resultat från en undersökning, som jag genomförde hösten 1992 visade att kvinnor i högre utsträckning än män röstade på socialistiska och liberala partier.¹ En jämförelse mellan klasser visar att kvinnor i den övre klassen röstade på liberala partier och socialistiska partier (Socialdemokraterna och Vänsterpartiet) i mycket större utsträckning än män inom samma klass.² Bland högre tjänstemän röstade 40% av kvinnorna och 20% av männen på socialistiska alternativ och 22% av kvinnorna mot 44% av männen röstade konservativt.

En jämförelse mellan könen avseende deras ”typiska” klasstillhörighet visar att 59% av männen i arbetarklassen (facklärdar varuproducerande arbetare) röstade på socialistiska partier, mot 61% av kvinnorna (service-

producerande, icke facklärd). Knappt 30% av männen och 22% av kvinnorna röstade konservativt då samma grupper jämförs. Det fanns en dragning åt det konservativa hållet bland manliga arbetare i jämförelse med kvinnliga arbetare.

Föräldrarna i undersökningen fick besvara en fråga om vilka familjepolitiska åtgärder de ansåg viktigast. De ombads rangordna alternativ från viktigast, näst viktigast och tredje viktigast. Nio alternativ var listade inom ramen för följande områden: Ekonomiskt stöd, t ex skattelättnader, Barnomsorg, t ex privatisering, Stöd av faderskap, Föräldrastöd, t ex längre föräldraledighet, Vårnadsbidrag samt Underlättande av arbetsvillkor, t ex kortare arbetstid med ekonomisk kompensation.

Männen prioriterade generella ekonomiska lättnader för barnfamiljer, medan kvinnorna prioriterade lättnader i arbetsvillkor. I denna undersökning fick således idén att införa vårnadsbidrag inte särskilt starkt stöd. Endast 9% av kvinnorna och 13% av männen ansåg att vårnadsbidrag var den viktigaste familjepolitiska åtgärden.

Analysen av politiska preferenser inom familjeområdet visar systematiska skillnader mellan könen inom klasserna. Jag har också funnit att klass differentierar mer tydligt mellan män än mellan kvinnor. Dvs kvinnor har mer lika åsikt än män oavsett vilken klasstillhörighet de har. Analyserna visar att det särskilt är kvinnorna i de högre tjänstemannaskikten som slår vakt om den offentligt baserade familjepolitiken. I större utsträckning föredrar män en familjeorienterad politik i traditionell anda, dvs mer pengar till familjer genom skattelättnader, medan kvinnor föredrar en familjepolitik som riktar sig mot arbetsförhållanden. Just i dessa frågor är könsskillnaderna inom klasserna särskilt markanta. T ex prioriterar 21% av manliga arbetare (varuproducerande facklärd och icke facklärd) skattelättnader mot 11% av de serviceproducerande kvinnorna (facklärd och icke facklärd). Bland tjänstemän på hög nivå ville drygt 20% av männen och 4% av kvinnorna införa skattelättnader. Bland tjänstemannaskikten föredrar dubbelt så många kvinnor som män förkortad betald arbetstid. Skillnaden mellan könen i arbetarskiktet är mindre – 10% fler kvinnor än män vill ha förkortad betald arbetstid. (Siffrorna visar en spännvidd från 17–44% i andel positiva till förkortad betald arbetstid).

Resultaten visar överlag att kvinnor och män skiljer sig åt i inställningen till vårnadsbidrag. Bland kvinnorna är det främst de unga, gifta med okvalificerade och tunga arbeten och som redan har förkortat sin arbetstid som prioriterar förslaget om vårnadsbidrag. De har tre barn eller fler och är konservativa. Bland män är det de äldre konservativa och liberala med högt kvalificerade arbeten, och med långa arbetstider samt med tre barn eller fler i familjen. Antalet barn i familjen spelar mindre roll för de män som önskar se ett vårnadsbidrag infört i svenska familjer.

Analysen mot bakgrundsvariabler visar att politisk åsikt är en särskilt betydelsefull faktor för hur man prioriterar. De som röstat konservativt vill ha ett vårdnadsbidrag i betydligt högre utsträckning än övriga. Bland de som röstat konservativt (M, KDS, NyD) i det senaste valet var det 22% både bland kvinnor och bland män som prioriterade vårdnadsbidrag mot endast 5–7% av de som röstat socialistiskt (S, V).

Bland de som har röstat med liberala partier är frågan politiskt splittrad mellan könen. Liberala män önskar vårdnadsbidrag i betydligt större utsträckning än liberala kvinnor (Fp, C, Mp). Endast 5% av kvinnorna i denna grupp, mot 19% av männen, prioriterade vårdnadsbidrag. Liberala och socialdemokratiska kvinnor står varandra betydligt närmare i denna fråga, liksom konservativa och liberala män.

En majoritet av både män och kvinnor anser att det finansiella ansvaret för barnomsorgen huvudsakligen skall vara offentligt. Även i denna fråga finns det en könsklyfta – fler kvinnor än män väljer offentligt ansvar (en skillnad på 10%). En minoritet av föräldrarna anser att föräldrarna själva skall bära huvudkostnaden, vilket är fallet i de flesta länder. Av resultaten kan man dra slutsatsen att både män och kvinnor tenderar att betrakta barnen som ett ekonomiskt ansvar som bör få samhälleligt stöd.

Offentlig barnomsorg, oftast i form av institutionella daghem, är den mest populära formen för barn i alla åldrar både bland kvinnor och män, men mest bland kvinnor. Emellertid finns det könsskillnader såtillvida att män tilltalas mer av individuella lösningar. Män riktar sig också mer mot informella eller familjeorienterade lösningar. Sålunda är den privata dimensionen mer individuerad bland män, medan kvinnor orienterar sig mer mot institutionella arrangemang, offentliga såväl som privata.

Resultaten tyder på att frågan om familjepolitiska reformer splittrar könen både inom samhällsskikt och inom de politiska partierna. Man kan se det så att ett konservativt skikt av män driver fram familjepolitiska reformer som står i strid med intressen hos kvinnor, särskilt i mellanskikten. Kvinnorna i detta skikt har dragit stora fördelar av den konstruktion som familjepolitiken haft fram till slutet av 80-talet. Nu bryts denna trend, vilket också märks i den politiska debatten.

Familjen och det informella systemet är betydelsefulla producenter av välfärd – särskilt för män. Internationell forskning visar att kvinnors välfärd i familjer inte är lika stor som mäns. Kvinnors framgångar i yrkeslivet beskärs om de är gifta och har barn, medan mäns framgångar befrämjas. Kvinnors hälsa och välbefinnande undermineras av kombinationen yrkesarbete och barn medan män mår bra av denna kombination. Fördelningen av välfärd och materiella tillgångar inom familjen är inte heller jämlik. Det projekt som går ut på att överföra mer av välfärdsproduktionen till den informella sektorn och till den 'lilla världen' har sina manliga vinnare och sina kvinnliga förlorare – tyvärr.

Differentieringen av den sociala servicen i offentligt och privat kommer också att medföra en differentiering i arbetsvillkor och i det sociala medborgarskapet. Det gäller både offentligt och privat producerade tjänster. Denna differentiering är negativ för kvinnor – och det är inte heller kvinnor som vill ha dessa förändringar.

Vad som verkar vara påfallande i de pågående diskussionerna är att innehav av fast anställning eller att ha en arbetsgivare med ambitioner för arbetstagarna kommer att bli viktigare för enskilda individers relativa välfärd i framtiden. Dessutom kommer individuell köpkraft att få en större betydelse för kvaliteten i omsorgen och för den kompensationsnivå man kan få i de sociala försäkringarna. Detta mot bakgrund av en strävan att differentiera socialförsäkringarna i en grundnivå, som finansieras via statliga medel (skatter, arbetsgivaravgifter), och en privat nivå, som finansieras via privata försäkringar. Innebörden av detta är att klasser kommer att kvarstå som högst relevanta kategorier i analysen av jämlikhet mellan kvinnor och män. Det är interaktionen mellan klass och kön som måste analyseras i dessa förändringsprocesser. Det har visserligen en tid funnits ett intresse för att analysera "den nya medelklassen". Är det män för att den är så manligt dominerad? Den nya arbetarklassen har inte varit lika framträdande i analyserna.

Detta aktualiserar den problematiska frågan om relevant kategorisering av klass. Yrkeskategoriseringar är inte könsneutrala, och det finns anledning att anta att en klassificering som gäller för män kanske inte är lika relevant för kvinnor och vice versa (Crompton, 1993). De flesta existerande klassificeringarna har utvecklats med hänvisning till manlig sysselsättning, och de diskriminerar inte lika bra för de typer av yrken som kvinnor har.

REFERENSER

- Björnberg, Ulla (under tryckning) 'Ensamstående mödrar i Öst- och Västeuropa. Politik och verklighet' *Kvinnovetenskaplig tidskrift*. Centrum för Kvinnoforskning 1993.
- Björnberg, Ulla (1993) 'Political Parenthood among Women and Men in Sweden' Uppsats presenterad vid XXX Seminar Gender and Families: Choices, Challenges and Changing Policy, International Sociological Association i Annapolis, Maryland i november 1993.
- Crompton, Rose Mary (1993) *Class and Stratification. An introduction to Current Debates*. Polity Press, London.
- Folk- och bostadsräkningen* (1990). Statistiska Centralbyrån, Stockholm.
- Gonäs, Lena (1993) 'Kvinnors arbetsmarknad i ett europeiskt perspektiv' i *Kvinnoforskare om kvinnorna och Europa*. Rapport från ett Nordiskt Forskarsymposium 1992.
- Holm, Ulla (1993) *Modrande och Praxis. En feministfilosofisk undersökning*. Daidalos, Göteborg.
- Oskarsson, Maria (1990) *Klassröstning trots allt. Strukturella skiljelinjer och partival under tre decennier*. Rapport från Statsvetenskapliga Institutionen. Göteborgs Universitet.
- Saporito, Angelo (1989) 'Historical Changes in Families' Reproductive Pattern' i Boh, Katja et al (red) *Changing Patterns of European Family Life*. Routledge, London.

- Sundström, Marianne (1993) 'The Growth in Full-time Work among Swedish Women in the 1980's'. *Acta Sociologica*, vol 36.
- Vårdnadsbidrag m m. *Teknisk utformning och konsekvenser*. Socialdepartementet. Ds 1993:70.
- Zapf, Wolfgang & Mau, Steffen (1993) 'Eine demografische Revolution in Ostdeutschland' i ZUMA Publikation, Informationsdienst, Soziale Indikatoren nr 10, Wissenschaftszentrum, Berlin.
- Åmark, Klas (1993) 'Medelklassens 80-tal' i *Tiden* 6/93.

NOTER

- ¹ Populationen bestod av sexhundrastrjuttio slumpvis valda individer med förskolebarn under fem år.
- ² Klassindelningen i studien baseras på föreställningen om 'yrkesklass'. Yrken har kodats enligt den allmänna socioekonomiska indelningsplanen som utvecklades för många år sedan av Statistiska Centralbyrån. Yrken klassificeras i manuella och ickemanuella grupper med hänsyn till utbildningsgraden som vanligtvis krävs av yrket. De övre skikten består av professionella grupper, dvs högre tjänstemän, chefer och egenanställda akademiker tillhör detta skiktet (kod 54-60).

SUMMARY

Ulla Björnberg

The Family between Market and State. A Question of Gender, Class and Power

With reference to the farreaching social and economic changes from a global perspective, the focus of the political discussions is now laid on the conditions of family life. The family is a third sphere between the market and the state. As such, it cannot be analysed independently of changes on the labour market and in the political economy. In this article, the thesis is advanced that the family policies must be analysed with reference to class and gender. The way in which changes in the composition of classes affect the current political process in Sweden is problematised. The significance of analysing the class relation of the service society from a gender perspective is particularly stressed. Sweden is currently a gender segregated class society. The higher classes are male dominated, and the lower classes are female dominated. A gender-based 'class struggle' has emerged within strata. The solidarity within and between strata is weakened, since the struggle is also a gender struggle, and men tend to emphasise their higher status against women, not to equalise it.

The bill about care allowance is critically scrutinised from class political and gender political perspectives. While presented as an issue of equality between family forms, it is argued, in this article, that its purpose is to strengthen a traditional family form in the working class.

Organiseringen av det civila samhället

GÖRAN AHRNE

Sociologiska Institutionen, Stockholms Universitet

Temat för denna konferens: "Staten, marknaden och det civila samhället" är en idag ganska vanligt förekommande beskrivning av olika samhällsfärer. Syftet med mitt inlägg här är att granska dessa tre begrepp och försöka se vad de handlar om. Först vill jag dock framhålla att jag ser något grundläggande positivt i det här att tala om olika samhällsfärer med olika logik och olika typ av interaktion mellan människor. Det är i alla fall ett sätt att undvika den alltför vanliga fallgropen att se "samhället" som skapat utifrån en övergripande logik eller en sammanhållande kultur, t ex det kapitalistiska samhället, eller det socialistiska samhället eller informationssamhället.

Nej, det vi tenderar att kalla ett samhälle utgörs av ett flertal olika sociala processer som har olika utbredning, olika typer av maktresurser och som ger olika villkor för människors handlingar. Sammantaget, vid en tidpunkt och på en plats, utgör dessa processer snarare ett socialt landskap än ett speciellt samhälle eller något system (jfr Ahrne, 1990). Därför är ändå tanken om olika samhällsfärer intressant. Problemet med uppdelningen i stat, marknad och civilt samhälle är dock att denna tanke inte är konsekvent. Det rör sig om kategorier med alltför olika begreppslig status. Medan en stat är ett empiriskt gripbart fenomen är varken marknad eller civilt samhälle särskilt urskiljbara i en social verklighet.

Som en utgångspunkt vid granskningen av begreppen "stat", "marknad" och "civilt samhälle" kommer jag att se till möjligheten av att beskriva olika samhällsfärer (eller det sociala landskapet) i några mer empiriskt relevanta kategorier med ett substantiellt innehåll när det gäller människors handlingsmöjligheter och inriktningen av deras handlingar. Som sociala varelser är människor inte fria. Människor är kopplade till samhällets strukturer eller sfärer genom sin tillhörighet till organisationer av olika slag. Genom koordinering i organisationer förstärks individuella handlingar och bildar samhällsprocesser. I organisationer sker en förvandling av individuella handlingar till samhällsprocesser.

Det finns olika former av tillhörighet: medborgarskap, släktskap, äktenskap, medlemskap, ägande, anställning. Med tillhörigheten följer såväl rättigheter som skyldigheter och tillhörigheten är kopplad till en uppsättning kollektiva resurser. I förlängningen kan dessa kollektiva resurser också ge makt. Tillhörigheten är noga kontrollerad och den är exklusiv. Ingen människa kan själv besluta om sin tillhörighet. De allra flesta handlingar sker som handlingar på organisationers vägnar och följer givna ru-

tiner. Olika typer av organisationer ger olika förutsättningar för koordinering av mänskliga handlingar (jfr Ahme, 1994).

Stat

”Stat” är ett begrepp som i alla fall ganska bra täcker och syftar på ett empiriskt fenomen som det går att beskriva och avgränsa. När det gäller tillhörigheten är medborgarskap noga reglerat och kontrollerat. Medborgarskapet är kopplat till rättigheter och skyldigheter i förhållande till de kollektiva resurser som en viss stat kontrollerar och hanterar, dvs de materiella och ekonomiska tillgångar som är statlig eller kommunal egendom. Ursprunget till en statlig organisationsform kan till en stor del förstås i relation till uppbyggandet av militära kollektiva resurser (jfr Tilly, 1990). Stater har också en territoriell avgränsning, som i de flesta fall är mycket nog utstakad och bevakad.

Stater är tröga och orörliga genom att de inte kan välja sina medlemmar/medborgare och genom att de är förankrade till sitt territorium. En stat kan inte läggas ner. Den måste restaureras som ett gammalt slott som byggts på i olika lager, med olika murar och tinnar och torn i olika stilar från olika perioder. Stater är lappverk av olika typer av organisationsformer och syften.

Staten som en organisationsform har inte vuxit fram naturligt inom givna samhällen. Den har spridits genom erövring, kolonisering, krig, samt genom institutionella processer (se Meyer, 1987). Utan att förlora den grundläggande karaktären av territoriell enhet har statsformer förändrats i samspel med andra organisationer (företag, partier, kyrkor etc) i olika takt, beroende på spridningsförlopp och maktresurser. Utvecklingen av civila, politiska och sociala rättigheter har skett i interaktion med olika organiserade ”särintressen”.

Välfärdsstaten är inte en särskild typ av stat utan en större eller mindre del av vissa staters verksamhet. Solidariteten som tillskrivs välfärdsstaten är starkt begränsad. Den gäller i första hand medborgarna i den egna staten och vissa andra som beviljats uppehållstillstånd och detta är ytterst noga kontrollerat.

Tillhörighet till en stat är medfödd. Samhällsvetenskapen har ju hävdad att medfödd (*ascribed*) status skulle minska med ”modernisering”. Men det är nog snarare så att betydelsen av den tillskrivna tillhörigheten har ökat under senare år. Vilket medborgarskap en människa fötts till är oerhört avgörande för livschanser och levnadsvillkor.

Marknad

Även om det finns många konstiga föreställningar om staten, vet vi ungefär vad det är fråga om; vi vet vad vi talar om, även om olika ideologier betonar olika drag och egenskaper hos stater. Marknad är ett begrepp av en annorlunda karaktär, mer svårgripbart. Marknad associeras med mångfald, rörlighet. Marknad associeras också ibland med ekonomi. Men det är fråga om helt olika fenomen. Begreppet "ekonomi" är något som försöker fånga karaktären i en aktivitet, precis som begreppet "politik", eller för den delen "arbete". I och för sig tror jag inte det går att säga precis vad ekonomi är (försörjning, produktion, kanske). Men även om man inte vet riktigt vad det är, är det väl ganska klart att det finns ekonomi utan marknad och även marknad utan ekonomi.

Begreppet "marknad" är inte precis avgränsat. Som jag ser det är termen "marknad" något som försöker beskriva en form av interaktion. Marknaden betecknar egenskaper i ett mellanrum. Det som det verkligen handlar om är således de som interagerar, dvs kanske i första hand företag, många eller få, stora eller små, som köper och säljer av varandra (se White, 1981). Men det är inte bara företag som finns på marknaden. Där finns också stater. En stat kan vara en mycket viktig kund, för vapentillverkare t ex. Och om man ser på arbetsmarknaden är ju staten en oerhört viktig "aktör". Stat och marknad utesluter inte varandra. Marknaden har ingen egen logik i relation till staten. Tillväxt är inte något som bara kan ske på marknaden. Staten är minst lika betydelsefull som marknaden i detta avseende. Begreppet "marknad" kan antagligen bäst förstås som en term som beskriver en situation av interaktion mellan organisationer av olika slag.

Men människorna då, konsumenterna? Ja, de flesta konsumenter handlar inte som individer, utan som medlemmar av organisationer, ofta som familjemedlemmar. Det är från familjen konsumentens resurser och preferenser kommer, det är familjens behov som tillgodoses. När man är ute och handlar mat, köper man inte i första hand det man själv skulle vilja äta; man köper det som alla familjemedlemmar vill ha, inte sällan är det barnens smak som får avgöra. Och när man kommer hem kollar de andra i familjen vad man köpt och hur mycket det kostat osv. Så är det med en mycket stor del av konsumtion: bostäder, bilar, möbler, semesterresor, kläder. Det här med marknad har inte särskilt mycket med individuell frihet och självförverkligande att göra. Det som vi kallar marknad är till stor del interaktion mellan företag och familjer.

Civilt samhälle

Jag har försökt ta reda på vad det civila samhället skulle kunna vara. Det första man kan säga, och det som nog alla som skriver eller pratar om civilt samhälle är överens om är att det är något annat än staten. Civilt samhälle är i första hand negativt definierat som något som är skilt från staten, eller ibland också något som ses som en motsats till och ett värn mot staten (se Kean, 1988, Tester, 1992).

När det gäller förhållandet mellan marknaden eller ekonomin och det civila samhället är det lite mer oklart. För en del tidigare filosofer eller skribenter tycks även marknaden ha räknats in i det civila samhället. Men av vad jag har läst och bland nutida skribenter, t ex Alan Wolfe (1989), står tanken om det civila samhället tydligt för en tredje ståndpunkt, varken stat eller marknad. Det civila samhället formuleras som en möjlighet att skapa någonting som står fritt från såväl statens som marknadens despotism och rationalism. Ifall familjen ska räknas till det civila samhället är det däremot helt klart mycket skilda uppfattningar om. Även om det i den mer dagspolitiskt inriktade debatten verkar underförstått att familjen är en viktig del av det civila samhället.

Innehållsligt bygger tanken om det civila samhället på en föreställning om speciella kvaliteter i kontakter människor emellan, t ex reciprocitet och respekt. Reciprocitet förutsätter också att människor behandlas som likar, man ska bortse från maktskillnader mellan människor. Relationerna ska präglas av symmetri. Det ska vara fråga om en fri interaktion mellan fria individer. Men denna frihet och likhet ska också kunna omfatta främlingar. Det civila samhället ska fortfarande kunna vara heterogent. Men man ska inte vara tvingad att delta i det civila samhället och inte heller få betalt för deltagande. Det är en moralisk medvetenhet som ska få folk att lyda och respektera gemensamma beslut. Utifrån dessa föreställningar blir det ganska svårt att betrakta familjen som en del av det civila samhället. Och det tycks faktiskt som om de flesta som diskuterar det civila samhället i den samhällsvetenskapliga debatten idag också menar att det civila samhället varken är stat, marknad eller familj (se t ex Tester, 1992:8). Detta gäller dock inte Wolfe (1989).

Vad ska man göra i det civila samhället? Det har formulerats som ett alternativ till välfärdsstaten. En alternativ sfär för fördelning av resurser och inbördes hjälp. För Alan Wolfe (1989:172) är blodgivning ett bra exempel på vad man kan syssla med i det civila samhället. En annan möjlig sysselsättning är att ägna sig åt mer övergripande politiska och moralfilosofiska diskussioner. Men det får inte bli för politiskt, inte den här vanliga tråkiga partipolitiken. Det får inte heller vara genompolitiserat. Det kan skapa onaturliga motsättningar och hota reciprociteten i interaktionen.

Det civila samhället ska vara ”*self-organizing*” (Keane, 1988:28), men han menar att det inte får vara alltför hårt knutet till specifika institutionella arrangemang. Men vad skulle det då kunna vara? Vilka sådana interaktionsformer nämns i diskussionen? Ja, om man ser till vad som skrivits om civilt samhälle är det vissa interaktionsformer som återkommer. Det mest naturliga är antagligen olika typer av frivilligorganisationer (termen intresseorganisation passar inte riktigt, även om det ofta är det som det är frågan om), men t ex kyrkor (inte statskyrkan förstås), partier, fackföreningar, välgörenhetsorganisationer, t ex Röda korset. Ett av de allra tidigaste exemplen på frivilligorganisationer, frimurarna, är också ungefär samtida med diskussionen om *civil society* (se Jacob, 1991). I förlängningen av begreppet ”frivilligorganisationer” eller associationer finner man också rörelser eller nya sociala rörelser (*new social movements*) som särskilt typiska för det civila samhället. En ytterligare interaktionsform som nämns är nätverk.

Hur lever dessa interaktionsformer upp till de allmänna idéerna om kvaliteten i interaktionen i det civila samhället? Hur kan de hantera kollektiva resurser? Hur kan de få dem, och hur kan de distribuera dem? Hur är det med tillhörigheten, är de öppna för främlingar? Hur är det med reciprociteten och med demokratin, den öppna diskursen?

Inom parentes kan man säga att en del av idéerna om det civila samhället väldigt mycket liknar idéer om att skapa excellenta organisationer eller att skapa självstyrande företag. Att människors deltagande och engagemang ska åstadkommas genom en öppen diskussion och genom att alla behandlas lika, att engagemanget varken bygger på tvång eller enbart betalning. Man skulle alltså kunna undersöka förutsättningarna för det civila samhället inom företag, men det ska jag inte göra här.

Frivilligorganisationer bygger på frivilligt deltagande; om man inte är nöjd kan man lämna organisationen (vilket inte är lika lätt när det gäller medborgarskap). Frivilligorganisationer bygger också på demokratiska rättigheter; alla medlemmar har en röst. Så långt är allt bra.

Det finns alltså fog för att se frivilligorganisationer som typiska för det civila samhället. Men hur är det med tillgängligheten? Visserligen blir man sällan tvingad att bli medlem i en frivilligorganisation. Å andra sidan kan man inte själv bestämma om man verkligen vill bli medlem eller ej. Det är de som redan är medlemmar som bestämmer. Och de kan ofta ställa ganska stora krav på åsiktsgemenskap, beteende osv innan man blir accepterad som medlem. Och inte får man vara med i flera politiska partier samtidigt. Det finns kontroll i alla frivilliga organisationer, och den kan vara mycket hård ibland. Och man kan bli utesluten. Man ska väl inte kunna bli utesluten från det civila samhället? Det är inte heller säkert att den öppna diskussionen är så öppen i alla frivilligorganisationer. Och demokratin kan sättas ur spel, särskilt i kampsituationer när det krävs snab-

ba beslut (se Michels, 1962). Även om frivilligorganisationer i någon mening står i överensstämmelse med idéerna om det civila samhällets kvaliteter är de långt ifrån några garantier för dem.

Det är väl därför man hellre talar om rörelser, ännu hellre om nya rörelser. Rörelser ses som mer öppna, mer flexibla, också mer entusiasmerande. Och det kan de nog vara; under en tid. Men all erfarenhet, och all forskning, tyder, tyvärr kan man säga, på att denna öppenhet är kortvarig. När rörelser växer till sig och svåra beslut ska fattas tvingas de sluta leden och definiera vilka som är med och vilka som inte är med, annars blir de oerhört sårbara. Och kraven på åsiktsöverensstämmelse ökar. Likadant om de ska hantera kollektiva resurser. Skillnaden mellan rörelser och frivilligorganisationer är nog mest en fråga om tid; dvs en fråga om organisationens ålder (se t ex Olofsson, 1988, Weir, 1993). Och många av de allra nyaste rörelserna i världen idag, etniska eller religiösa, är verkligen inte särskilt öppna eller toleranta.

Nätverk då? Ja, i stor utsträckning kan man väl säga att nätverk bygger på någon form av reciprocitet. Det finns inte så mycket auktoritet inbyggd i nätverk, en viss jämlikhet råder. Men hur är det med tillgänglighet och tillhörighet? Hur blir man accepterad i ett nätverk? Mycket tyder på att nätverk är minst lika och oftast mer exklusiva än frivilligorganisationer. Ja, om man börjar tala om nätverk i form av släktrationer är ju exklusiviteten väldigt stor. Kanske är det så att det civila samhället måste vara mycket exklusivt för att fungera. Men är det då verkligen ett civilt samhälle?

Det brukar sägas att nätverk är bra på information. Nätverk är på en gång både ett mål och en struktur. Nätverk är uppbyggda av personliga kontakter; det är för dessa kontakter som man vill vara med i ett nätverk. Och det är dessa kontakter som kan ge information. Men poängen med att få information genom nätverk är att man då får del av information som inte är tillgänglig för alla; information som skulle vara mindre intressant om den faktiskt vore tillgänglig för alla, t ex tips om lediga jobb eller om lämpliga investeringsobjekt. Och om det vore allmän information som man var intresserad av; varför skulle man då anknyta sig till ett nätverk?

När det gäller fördelning av andra kollektiva resurser, t ex ekonomiska resurser, är det mycket som talar för att nätverk har för svag auktoritet för att garantera tilldelning av resurser under någon längre tid, om de inte är oerhört exklusiva, som t ex släkter. Men det finns inget som tyder på att det skulle kunna gå att skapa några öppna nätverk som under någon längre tid kan garantera människor försörjning, pensioner eller omvårdnad.

Sammanfattande synpunkter

De tre begreppen "stat", "marknad" och "civilt samhälle" tycks inte vara några särskilt tydliga avgränsningar av olika sorters aktiviteter eller sfärer. Marknad som en sorts arena utesluter varken stat, familj eller stora företag. Om det är något som knappast finns på marknaden så är det fria individer. Vilken typ av aktiviteter som skulle kunna rymmas under beteckningen civilt samhälle är ganska oklart, och det kan inte vara särskilt mycket av vad människor sysslar med i vardagslag. (Man får inte ge blod mer än var tredje månad eller så.) Det allra mesta som människor gör i sitt dagliga liv är handlingar som är bestämda av deras olika organisatoriska tillhörighet och det är fråga om handlingar å dessa organisationers vägnar, med deras maktresurser, och det är handlingar som är kontrollerade av andra organisationsmedlemmar.

Om man ska tala om olika samhällssfärer måste det bli i form av olika typer av organisationer. Samhället förändras och återskapas just genom interaktionen mellan olika typer av organisationer: stater, företag, familjer och frivilligorganisationer. Sen finns det en liten del av mänskliga handlingar som sker utanför dessa tillhörigheter; ett samtal på krogen, eller när man hjälper en bilist att skjuta på bilen som inte startar. Är det det som är det civila samhället? Eller också kan man tolka tanken om det civila samhället som en typ av mänsklig interaktion som kan uppstå spontant i de mest skilda sammanhang; en typ av interaktion som inte går att planera eller förutsäga, men som också är sårbar och med nödvändighet tillfällig. Om man ser det civila samhället i första hand utifrån kvaliteten på interaktionen blir det också något som kan hända inom alla typer av organisationer, i familjer, i företag, i staten eller i frivilligorganisationer samtidigt som ingen typ av organisation kan garantera denna typ av interaktion bättre än någon annan.

REFERENSER

- Ahrne, Göran (1990) *Agency and Organization. Towards an Organizational Theory of Society*. London: Sage.
- Ahrne, Göran (1994) *Social Organizations. Interaction inside, outside and between organizations*. London: Sage.
- Jacob, Margaret (1991) *Living the Enlightenment. Freemasonry and Politics in Eighteenth-Century Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Keane, John (ed) (1988) *Civil Society and the State. New European Perspectives*. London: Verso.
- Meyer, John (1987) 'The world polity and the authority of the nation-state' i George M. Thomas, John W. Meyer, Francisco O. Ramirez and John Boli (eds) *Institutional Structure: Constituting State, Society and the Individual*. Newbury Park, CA: Sage.
- Michels, Robert (1962) *Political Parties*. New York: The Free Press.
- Olofsson, Gunnar (1988) 'After the working-class movement? An essay on what's "new" and what's "social" in the new social movements', *Acta Sociologica*, 31(1):15–34.
- Tester, Keith (1992) *Civil Society*. London: Routledge.

- Tilly, Charles (1990) *Coercion, Capital and European States AD 990–1990*. Cambridge, MA: Basil Blackwell.
- Weir, Lorna (1993) 'Limitations of new social movement analysis', *Studies in Political Economy*, 40, Spring 1993:73–102.
- White, Harrison (1981) 'Where do markets come from?', *American Journal of Sociology*, 87(3):517–47.
- Wolfe, Alan (1989) *Whose Keeper? Social Science and Moral Obligation*. Berkely: University of California Press.

SUMMARY

Göran Ahrne

The Organization of Civil Society

The three societal spheres state, market and civil society are compared from an organizational perspective. A state is a certain kind of organization with compulsory affiliation. The state is an empirical category that is fairly easy to describe. A market is made up of the interaction of several organizations in exchange. Most actors on a market are people acting on behalf of organizations. Also states are present in markets buying arms for example, or as employers on the labour market. There are several kinds of organization mentioned in connection with civil society such as voluntary associations, social movements and networks. It is concluded that the organizations of civil society are not very persistent. Moreover the notion of civil society is not more incompatible with the state than with other organizational arrangements. As a conclusion it is argued that it is more relevant to understand social processes in terms of types of organization than in terms of states, markets and civil society.

Systemskifte med förhinder?

BENGT FURÅKER

Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet

Ämnet för min framställning här gäller det systemskifte som har inletts i Sverige och förutsättningarna för att mer genomgripande förändringar ska komma till stånd. Eftersom temat för det svenska sociologförbundets årsmöte 1994 är "Stat, marknad och civilt samhälle" kommer jag att knyta diskussionen till denna indelning i samhällsfärer. De tre grundkategorierna är emellertid på intet sätt självklara som byggstenar att arbeta med och jag ska därför börja med att diskutera deras innebörd. Som vi strax ska se tenderar väsentliga förhållanden att osynliggöras när man använder dessa kategorier eller i vart fall när de används på det sätt som ofta sker i debatten.

Grundkategorierna

Stat

Vänner av det civila samhället har en benägenhet att betona statens drag av överhetsstat och byråkrati (jfr t ex Arvidsson & Berntson 1980). De ser framför allt rigid och okänslig politikerstyrning, myndighetsutövning och byråkratisk kontroll. Den moderna staten uppfattas som påfallande autonom och som utövande politisk makt utan tillräcklig hänsyn till enskilda individers specifika situation. Den påverkar mer eller mindre illegitimt människors liv för att inte säga förtrycker dem. Det är förvisso inte svårt att hitta exempel på sådant, men vi får ändå en mycket ensidig bild av staten. För att undvika detta behövs kompletteringar i en rad avseenden. Det som utmärker staten, uppfattad som nationalstaten och därtill knutna verksamheter på regional och lokal nivå, är något mer komplicerat. Jag vill framhålla tre aspekter (se också Furåker 1987:40–47):

a) *Staten är ett politiskt centrum.* Till denna funktion hör att företräda och försvara nationen gentemot omgivningen (via diplomati, militärt försvar m m). Mest intressant för oss är dock att staten är platsen för skapandet, tillämpandet och upprätthållandet av ett regelverk för inre ordning. I den uppgiften ligger att sanktioner måste vidtas mot individer som bryter mot ordningen. Sanktionerna backas upp av ett våldsmonopol. Max Weber hävdade att staten utmärks av att ha monopol på legitimt våld (Weber 1983:38). Graden av legitimitet är en empirisk fråga och det rör sig inte alltid om ett monopol i strikt mening, men möjligheten att använ-

da våld för att upprätthålla ordning utgör ett centralt element i statens funktionssätt.

Ordningsfunktionen innefattar bruket av repressiva åtgärder. När man analyserar detta bruk måste man beakta hur staten styrs. Det gör faktiskt stor skillnad om statens repressiva medel står under demokratisk kontroll jämfört med om de ligger i händerna på en diktatur. Visserligen förekommer statligt maktmissbruk också i politiska demokratier, men möjligheterna att förhindra sådant är där ändå avsevärt större. Öppenhet, fri opinionsbildning och majoritetskontroll utgör ingen absolut garanti mot övergrepp och förmynderi, men något bättre motmedel finns å andra sidan heller inte. Därför är det en nyckelfråga vilket styrelseskick det politiska systemet uppvisar.

Man kan också vända på resonemanget och säga att politisk demokrati inte kan existera utan staten. Demokrati förutsätter en organisation för att kunna fungera och på nationell nivå finns ingenting annat än staten att tillgå. Samhällsstrukturens uppbyggnad i övrigt är samtidigt avgörande för vilken räckvidd de demokratiska principerna kan få. Egendoms- och andra maktförhållanden innebär därvid klara begränsningar. Dessa kan emellertid påverkas genom det politiska systemet. Demokratins ofullkomlighet i det kapitalistiska samhället har särskilt framhållits av marxister (för en diskussion se t ex Jessop 1990:175–189). I det marxistiska arvet ligger dock samtidigt en grov underskattning av den ”borgerliga” demokratins betydelse och möjligheter.

b) *Staten är en instans för omfördelning.* Denna uppgift, vilken inte har samma nödvändighet över sig som den att upprätthålla ordning, innebär transfereringar av livets goda mellan människor. Omfördelningen behöver inte gå i någon bestämd riktning (låt vara att det är svårt att omfördela från helt obemedlade till bemedlade). I programmet till detta årsmöte talas om välfärdsstatens solidaritetsprinciper. Några sådana finns inte inbyggda i staten med mindre än att någon faktiskt bygger in dem. Omfördelningen får alltså den riktning som de som bestämmer över staten lyckas ge den. I det moderna Sverige handlar det i hög grad om inkomstutjämning mellan olika perioder i människors liv (mellan perioder av studier, yrkesarbete, arbetslöshet, sjukdom, som småbarnsförälder, pensionär etc) men också om utjämning mellan olika grupper. Instrumenten är primärt skatter och bidrag eller socialförsäkringar.

Det finns andra enheter än staten som fungerar som omfördelare i samhället. Försäkringsbolag och familjen kan nämnas som exempel. De förra står för riskutjämning på många olika områden men omfattar bara individer eller hushåll som betalar försäkringspremier. Familjen åstadkommer i första hand en omfördelning mellan vuxna och deras barn, men även andra transfereringar förekommer. De konkreta lösningarna varierar, men omfördelningen måste hållas inom de ramar som den enskilda familjens re-

surser tillåter. Om man ska ha en omfördelning som omfattar nationen som helhet måste den gå via staten. Någon annan instans med den ställningen finns icke.

c) *Staten är producent av varor och tjänster.* Redan i den ovannämnda omfördelningsfunktionen kan ligga att staten tillhandahåller försäkringstjänster. Här åsyftas emellertid vidare producerande uppgifter än så. Staten äger och driver företag som tillverkar varor för marknaden, men framför allt producerar den tjänster. Det rör sig i det senare fallet mest om vad som brukar kallas humana tjänster: undervisning, hälso- och sjukvård, barnomsorg, äldreomsorg m m. Dessa verksamheter, som till den helt övervägande delen organiseras på primär- och landstingskommunal nivå, har expanderat kraftigt under efterkrigstiden.

Det ligger ingen egentlig nödvändighet i denna producerande funktion. Offentligt ägda företag såväl som skolor, sjukhus och daghem kan överföras till privata intressenter. Om man vill ha en obligatorisk och gratis skolgång för alla barn så ligger det nära till hands att välja den offentliga sektorn som organisatör, men det finns andra lösningar – t ex att privata institutioner får driva en verksamhet under mer eller mindre av offentlig kontroll. Det är således ingen självklarhet att just staten ska organisera aktiviteter av den här typen. En helt annan fråga är huruvida saker och ting blir bättre eller sämre beroende på vem som är huvudman.

Marknad

Marknadsbegreppet, som ju åsyftar transaktioner mellan köpare och säljare av varor och tjänster, är förledande som beteckning för den andra samhällssfären. Begreppet handlar om företeelser som ligger inom distributionssfären, men det man vanligen här tänker på är någonting mycket vidare; det innefattar också *produktionen* av varor och tjänster för marknaden. Det finns med andra ord en risk att produktionen osynliggörs vilket får förödande konsekvenser för analysen liksom bestämda ideologiska effekter.

En som i stället gjorde en klar åtskillnad mellan produktion och marknadscirkulation var Karl Marx. Under kapitalismen uppträder enligt honom den mänskliga arbetskraften som en vara på marknaden, men dess produktiva förbrukning i fabriker sker – liksom förbrukningen av andra varor – utanför cirkulationen (Marx 1969:151). Detta är en insikt som måste tas till vara. Inte sällan har dock marxister gått för långt åt andra hållet; marknaden kan då bli ett rent epifenomen till produktionen. Den marxistiska traditionen har också länge odlat en allvarlig undervärdering både av marknadens betydelse och av dess positiva värden. Experimenten med planekonomi illustrerar med all önskvärd tydlighet svårigheterna att finna fungerande alternativ.

Samtidigt är den marxistiska diskussionen av marknaden som marknad väsentlig. Man har inte minst betonat att kapitalistisk utveckling snarare innebär monopol än fri konkurrens (se t ex Baran & Sweezy 1966). En annan kritik har gällt förhållandet att individerna inte är så fria och rationella som marknadens förespråkare brukar hävda utan har bristfällig information och manipuleras av reklam och annat. Ibland blir emellertid kritiken både överdriven och moraliserande. Och att framhålla att den perfekta marknaden inte existerar i sinnevärlden kan i och för sig vara angeläget, men det har inte alltid lett så långt. Man frestas påpeka att inte heller den perfekta socialismen gått att uppbringa i verkligheten.

Det väsentliga är hur som helst att slå vakt om insikten att produktionen har en nyckelroll; det finns helt enkelt inget att distribuera förrän något har producerats. Och produktionen äger rum under villkor som är mycket annorlunda än marknadens, även om den är kopplad till marknader av olika slag och starkt beroende av vad som där händer.

Man behöver dock inte gå till marxismen för att lära sig att marknad och produktion inte är detsamma. En annan väg som också bär till Rom går via Ronald Coase som fick nobelpriset i ekonomi härom året. Coase (1937) pekar på att företag har att välja mellan att köpa de varor eller tjänster man behöver på marknaden eller att själva framställa dem. Det rör sig om två olika sätt att lösa ett problem. Varje transaktion på marknaden är förenad med kostnader varför det kan löna sig att organisera aktiviteten i företaget. Senare transaktionskostnadsanalys utgår just från dessa tankegångar och försöker blottlägga vad som bestämmer valet av den ena eller andra lösningen (se t ex Alchian & Demsetz 1972; Williamson 1975; 1981; 1985).

Organisation betyder hierarki (jfr t ex Abrahamsson 1986:139–140) och nu kan vi skönja de fatala konsekvenserna av att låta begreppet marknad täcka både produktion och distribution. Marknadsbegreppet suggererar fram en bild av oberoende och jämlika individer som träffar frivilliga överenskommelser med varandra, medan hierarki är förbundet med maktutövning och maktojämlighet. I företagens hierarkier utövar chefer av olika slag sin befälsrätt och styr och ställer över andra. Här blir det mycket tydligt att marknadens begrepp är otillräckliga. Föreställningen om oberoende aktörer som träffar frivilliga avtal med varandra innebär helt enkelt en försköning av hur det går till i företagen. Visserligen kan människor säga upp sina anställningskontrakt, men att byta arbete är förknävat med kostnader och svårigheter av olika slag och är ibland inte ens möjligt – det är ju ändå nödvändigt för folk att försörja sig.

Vad mina resonemang leder fram till är att hjärtat i den samhälleliga klassuppdelningen ligger i företagen. Det ska tilläggas att liknande förhållanden råder i den offentligt organiserade tjänsteproduktionen. De som använder begreppet ”marknad” för både produktionen och distributionen

tenderar att bortse från klasstrukturen i samhället. Visserligen kan man – i webersk anda – tala om klasser i termer av vilka resurser människor har med sig på marknaden, men det räcker inte för att fånga klassuppdelningens grundläggande mekanismer.

Det som avses med begreppet ”marknad” inkluderar med andra ord även den produktion som bedrivs under kapitalistiska eller småborgerliga förhållanden. Vi finner dessutom statliga och kooperativa företag vilkas verksamhet sker på i huvudsak samma sätt. Produktionsfären är knuten till olika marknader, för råvaror, maskiner och verktyg, arbetskraft samt dess egna varor och tjänster, och den är synnerligen beroende av dessa. Likväl ska vi inte med begreppet ”marknad” sprida föreställningar om verkligheten till ett område där de inte är tillämpliga.

Civilt samhälle

Det luddigaste begreppet av de tre som ingår i konferensens rubrik är begreppet ”civilt samhälle”. Ibland utgår man från en uppdelning mellan staten och resten (Arvidsson & Berntson 1980:19, 285–286), ibland är det just tredelningen staten, marknaden och det civila samhället som gäller (Cohen & Arato 1992:ix). Någon gemensam, grundläggande definition eller avgränsning verkar inte existera. Däremot finns en tendens att civilsamhället blir något av en residualkategori.

Mer konkret uttryckt brukar familjen och diverse frivilligorganisationer inkluderas i det civila samhället. Bara detta enkla faktum innebär en påtaglig komplikation. Familjen är ju mycket olik frivilligorganisationerna. Det är onekligen ett problem att fösa ihop enheter av så skilda slag under en gemensam beteckning. Frivilligorganisationernas status kan också diskuteras. De flesta tycks vara ense om att sådant som välgörenhetsorganisationer, frikyrkor och nykterhetsloger hör hemma i civilsamhället. Men hur är det egentligen med t ex politiska partier (som ju kan vara regeringspartier) och fack- och arbetsgivarföreningar? Ska de hänföras till det civila samhället eller är de en del av den statliga sfären respektive marknadssfären?

Det finns i debatten en rad andra begrepp som har liknande innebörd som begreppet civilt samhälle. Vi stöter t ex på ”den lilla världen”, ”den informella sektorn”, ”livsvärlden” (ett i mitt tycke fånigt begrepp som antyder att det är bara där som mänskligt liv förekommer; motpolen ”systemvärlden” är kanske inte befolkad av människor?) och ”närsamhället”. Vad som ofta betonas är förekomsten av nära sociala relationer, av omtanke, omsorg, ömhet och kärlek. Det civila samhället framstår som subjekt-nära och präglad av partikularism och hänsynstagande till de individuella förutsättningarna i en värld som annars styrs av kalla och rigida system.

Små barn socialiseras vanligen till medlemmar av den sociala gemenskapen inom ramen för en familj. Det tvång och den påtryckning som familjen utsätter barnet för kan variera men inte helt undvikas. Redan i denna funktion befinner vi oss långt ifrån det ideal där fria och likvärdiga individer interagerar med varandra under jämlika villkor. Att familjen samtidigt svarar för omtanke, omsorg, ömhet och kärlek ändrar inte på detta utan återspeglar bara det mänskliga livets motsägelsefyllda villkor.

Det förekommer med andra ord en idyllisering av det civila samhället. Detta tycks representera en dröm om det goda, det mänskliga, det fria och demokratiska snarare än vara ett begrepp för att beskriva hur det faktiskt ser ut inom en viss samhällssfär. Verkligheten uppvisar ju helt andra sidor vilka genom idylliseringen blir osynliga. Vi ska inte glömma bort alla de våldshandlingar – mord, misshandel, våldtäkter och andra former av sexuella övergrepp – som begås just i det civila samhället. Denna sfär är helt enkelt inte så civiliserad som det kan låta.

Det svenska systemet

För att man ska kunna tala om ett systemskifte måste man kunna tala om ett system. Går det då att göra det på basis av de tre ovan diskuterade kategorierna? Även om dessa inte ger den för ändamålet bästa grundvalen utgår jag från att det är möjligt – man kan ju kalla vad som helst för vad som helst. Min beskrivning av det svenska systemet i termer av de tre sfärerna förutsätter dock att man håller den kritik som just framförts i minnet. För att poängtera detta använder jag något annorlunda mellanrubriker i det följande.

Utgångspunkten är systemet såsom det såg ut för några år sedan – innan systemskiftet satte in på allvar. För övrigt ska man kanske hellre tala om ”den svenska modellen” som ju är en mera vedertagen beteckning. Jag kommer här att använda de båda beteckningarna omväxlande med varandra. Väsentligt är vidare att belysa relationerna mellan de tre samhällsfärena. Jag kan på den punkten inte vara särskilt utförlig men ska i alla fall föra en diskussion om vissa av dessa relationer.

Det svenska systemet eller den svenska modellen vilar på ett slags klasskompromiss – mellan borgarklassens företrädare och arbetarrörelsen. Jag ska återkomma till denna kompromiss senare i framställningen, men det ska redan nu framhållas att jag inte uppfattar den som statisk. Den har en viss stabilitet men en relativ sådan. Parterna har fortsatt att artikulera sina egna viljor samtidigt som förutsättningarna för kompromissen ständigt ändras. Därmed inträffar förskjutningar i styrkebalansen mellan parterna vilket leder till återkommande omförhandlingar.

Staten och den offentliga sektorn

Grundläggande villkor för det svenska systemet utgörs av den politiska demokratin och den relativt effektiva och okorrupta byråkratin. Att vi har politisk demokrati kan tyckas som en självklarhet som inte skulle behöva nämnas, men dess betydelse för arbetarrörelsens och andra folkliga rörelser inflytande över politiken har varit och är avgörande. Principen att varje man och kvinna har en röst bryter mot de maktförhållanden som grundas på börd eller egendom. Maktstrukturer av det senare slaget fortsätter dock att vara starka. De lever vidare inte bara vid sidan om den politiska sfären utan har också påtagliga effekter inom politiken. Utanförliggande dominansförhållanden följer i viss utsträckning med in i de valda församlingarna.

Demokratin är inte given en gång för alla, och frågan om hur långt den ska sträcka sig in i medborgarnas liv är ständigt föremål för debatt och konflikt. Var bör gränsen gå mellan vad som ska bestämmas via politiken och vad som ska vara varje individs helt egna angelägenheter? Detta är en klassisk fråga både för den politiska debatten och den idéhistoriskt och filosofiskt orienterade statsvetenskapen. För dagens systemskiftesförespråkare förefaller det i hög grad handla om att rulla tillbaka den sfär inom vilken den politiska demokratin får verka.

Att byråkratin är relativt effektiv och frapperande fri från korruption är centrala tillgångar för den statliga sfären. Detta i kombination med den politiska demokratin skapar förutsättningar för en legitimitet som man på många andra håll saknar motsvarighet till; vi kan ju t ex erinra oss vad som hänt i Italien på senare tid. Legitimiteten hos den statliga sfären i Sverige gör det begripligt varför begreppen "stat" och "samhälle" ofta används som synonymer.

Vad gäller statens roll som omfördelare får det svenska systemet utan tvekan inräknas bland de generösaste i världen. Metallindustriarbetareförbundet placerade Sverige först när man i en utredning för några år jämförde generositeten i viktigare socialförsäkringar här och i flertalet EGländer (*Sverige, EG och den sociala tryggheten* 1990). Andra har velat framhålla att Sverige inte avviker så mycket som man möjligen föreställer sig (Therborn 1987). Hur man än vrider och vänder på saken hamnar emellertid landet i ett toppskikt.

Beträffande den offentliga tjänsteproduktionen ligger Sverige i topp. Sysselsättningsmässigt kommer framför allt Danmark upp i nästan lika hög andel, men vi bör observera en skillnad. En stor del av den verksamhet som räknas är i det danska fallet egentligen bara semi-offentlig. Det handlar om offentlig finansiering och reglering av fristående, privata institutioner inom undervisning, barnomsorg och annat ("tilskudsområdet"). Med systemskiftet är kanske Sverige på väg in i en sådan modell.

Den kapitalistiska marknadsekonomin

Näringslivet i Sverige är inte så mycket annorlunda i fråga om ägande än vad vi finner i andra länder på motsvarande industriella nivå. Det är i huvudsak privatägt och den statliga sektorn har aldrig varit särskilt stor. Inslagen av kollektiva fonder och kooperativt ägande bör nämnas, men de har knappast på något avgörande sätt hotat systemet. Kapitalistisk arbetsdelning och vinstorientering präglar i stort sett alla företag.

Kompromissen mellan arbetarrörelsen och borgerligheten innebär att privategendomen fortsatt att dominera näringslivet. Tankarna om att lägga produktionsmedlen i folkflertalets händer har mest stannat på pappret. Arbetarrörelsen kan inte heller sägas ha blockerat möjligheterna för marknadens mekanismer att slå igenom. Man har åtminstone periodvis framstätt som en mer engagerad påhejare av marknadskrafterna och näringslivets rationalisering än borgerligheten. Skälet är att man sett en möjlighet att på så sätt öka levnadsstandarden för de breda folklagren. Ekonomisk tillväxt har varit en central målsättning och en betydande sådan har också kommit till stånd, åtminstone fram till nittioalets början (se Korpi 1992).

Borgarklassen har alltså i stor utsträckning kunnat behålla sitt ägande i näringslivet vilket bevarat sin karaktär av marknadsekonomi. Detta är vad borgerligheten vunnit på kompromissen även om ägarmakten beskurits och marknaderna tuktats. I gengäld har arbetarrörelsen fått svängrum för att omfördela produktionsresultatet. Genom framgångsrik facklig och politisk verksamhet har man hyggligt utjämnat levnadsstandarden mellan olika grupper. Utbyggnaden av ett socialt och ekonomiskt skyddsnet utgör därvid ett fundament. Olika typer av lagstiftning i näringslivet och på marknaden har likaså verkat i utjämnande riktning. Resultatet har blivit en kapitalism med mänskligt ansikte.

Det svenska systemet karakteriseras sålunda av viss statlig reglering av marknader och produktion. På det generella planet upprätthåller staten de grundläggande mekanismerna för näringslivet genom lagstiftning beträffande äganderätt och avtal. Vad beträffar mer specifika interventioner är svensk lagstiftning inte särskilt "utvecklad" i fråga om konkurrensbegränsning men mer "avancerad" rörande sådant som konsumentskydd, miljöskydd och arbetsrätt.

Som en bärande idé i den klassiska svenska modellen återfinns tanken att parterna på arbetsmarknaden fritt ska komma överens utan inblandning från statens sida. Så har det i striktare mening naturligtvis aldrig gått till, men karaktären och omfånget på den statliga interventionen har varierat. De stora arbetsrättsliga reformerna under 1970-talet innebar här ändå ett visst avsteg från den tidigare modellen genom att staten därmed i markant högre grad gav sig på att juridiskt reglera förhållandena mellan parterna. Löntagarfundsfröslaget gick ett steg längre med påföljd att det drev ut

borgarklassen och dess allierade på gatorna i 4 oktober-rörelsens demonstrationer. De löntagarfonder som infördes blev tämligen harmlösa, men det ursprungliga förslaget hade åtminstone en potential i sig att åstadkomma ett systemskifte i en annan riktning än det vi nu bevittnar.

Ett nyckelområde för statens intervention på marknaden är arbetsmarknaden. Arbetarrörelsen har i mångt och mycket haft en marknadsvänlig hållning men inte accepterat marknadens utfall vad gäller sysselsättning och arbetslöshet. Utgångspunkten har i stället varit att människor ska ha jobb om de vill ha det. "Full sysselsättning" eller, som det senare kom att heta, "arbete åt alla" får nog betraktas som det högst prioriterade politiska målet. Den klassiska svenska modellen innebar att strukturomvandlingen inte bara skulle accepteras utan påskyndas, men detta skulle ske inom ramen för en fullsysselsättningspolitik. Sverige blev också snart känt för sin aktiva arbetsmarknadspolitik och ambitiösa kamp mot arbetslösheten. De arbetsmarknadspolitiska åtgärderna har byggts ut under efterkrigstiden och bidragit till att arbetslösheten under en lång följd av år kunnat hållas nere.

Familjen och frivilligorganisationerna

Under denna rubrik kommer jag endast att ta upp några få aspekter och dessutom behandla dem mycket kortfattat. Till att börja med kan vi konstatera att välgörenhetsorganisationer inte haft så stor roll att spela i Sverige – jämfört med hur det är i en del andra länder. Skälet är givetvis att den väl utbyggda välfärdsstaten tagit hand om mycket av problemen.

Allmänt sett är det annars utmärkande för den svenska modellen att frivilligorganisationer av olika slag erbjuds statens stöd. Det har blivit en statlig angelägenhet att ge många av dessa organisationer möjlighet att överleva och utvecklas. Floran av offentliga stödformer till föreningar med ideella, politiska, fackliga, idrottsliga m fl syften är omfattande. Det är karakteristiskt – för att nu hämta en illustration från kulturens område – att så k fria teatergrupper å ena sidan framhållit sin strävan att just vara fria, dvs stå utanför institutionerna och statens kontroll, men å andra sidan kämpat tappert för att få statligt stöd (vilket de också fått, om än ofta mindre än de önskat sig).

Beträffande familjen brukar sägas att den tömts på funktioner genom välfärdsstatens utbyggnad. Många av de socialisations-, vård- och omsorgsuppgifter som offentliga institutioner ansvarar för i dag skulle dessa institutioner förutan få skötas av familjen. Vi ska emellertid inte dra för långtgående slutsatser av detta. Även om t ex små barn tillbringar åtskilliga timmar på daghemmen så är de ändå hemma betydligt mer tid. Den offentliga sektorn berövar alltså inte familjen dess uppgifter men tar på sig en del av dessa, ofta under begränsade perioder. Den offentliga inter-

ventionen torde huvudsakligen vara positiv för de interna relationerna inom familjen genom att den gör beroendet individerna emellan mindre.

Ytterligare en aspekt med anknytning till familjen ska framhållas, nämligen den politiska ambitionen att kvinnorna ska ut på arbetsmarknaden. Det så viktiga fullsysselsättningsmålet har tolkats som att alla som vill ska ha ett eget jobb. Uttryck för en sådan vilja har inte saknats bland kvinnorna, och åtskilliga statliga insatser har gjorts för att befrämja kvinnlig yrkesaktivitet. Särbeskattningen är en sådan åtgärd, utbyggnaden av barnomsorgen en annan. Och inte minst viktigt har varit att expansionen av den offentliga sektorn skapat en efterfrågan på kvinnlig arbetskraft. Sverige har nu länge legat i topp i den internationella statistiken (tillsammans med Danmark) vad gäller arbetskraftsdeltagande bland kvinnor.

Systemskiftets inriktning

Under en följd av år har de nyliberala krafter som velat bryta upp den ovan beskrivna modellen vuxit sig starkare, och något som liknar ett systemskifte har kunnat inledas. Denna process är inte knuten enbart till den nuvarande borgerliga regeringen eller till nyliberala krafter i allmänhet. Högervändningen har också gett sig till känna inom socialdemokratin, framför allt i dess toppskikt. I själva verket startade systemskiftet redan på 1980-talet under socialdemokratin år vid regeringsmakten.

Den som vill läsa en välskrivna skildring av nyckelhändelserna i systemskiftesprocessen ska skaffa sig Björn Elmbrants bok *Så föll den svenska modellen* (1993). Den är ett stycke lysande politisk journalistik, även om den inte riktigt räcker till i analysen av varför det har blivit som det blivit. När det är dags att dra slutsatser talar Elmbrant för mycket om huvudaktörernas ovilja att komma överens och om deras ängsliga konformism och brist på frimodighet – kategorier som inte har så stort förklaringsvärde.

Vad är då de viktigaste komponenterna i systemskiftet? Syftet är sammanfattningsvis att reducera statens inflytande till förmån för övriga samhällsfärer. Detta innebär åtminstone tre olika slags förskjutningar: minskning av generositeten i det statliga trygghetssystemet, minskning av statens organiserande av olika slags produktion och minskning av den statliga regleringen av övriga samhälleliga sfärer. En långsiktigt rätt säker metod att åstadkomma de två förstnämnda förskjutningarna är att sänka skattetrycket. Då reduceras statens inkomster och då tvingas den att spara på det ena eller andra. Den stora skattereformen som socialdemokrater och folkpartister enades om 1989 var ett väsentligt steg i denna utveckling.

Nedskärningar i socialförsäkringssystemet innebär dock inte i sig något systemskifte. Att ersättningsnivån vid arbetslöshet eller sjukdom blir 80 i stället för 90 procent av tidigare lön ändrar inte systemet på något grundläggande sätt. Det gör de berörda fattigare, men det är en helt annan sak att t ex ändra skyddets karaktär från generellt inkomstskydd till någon form av grundtrygghet som bara kommer de riktigt utsatta till del. Det finns som bekant förespråkare för den senare linjen (se t ex Isaksson 1992), men hittills har de inte lyckats segra. Sänkta ersättningsnivåer innebär dock att staten förlorar i betydelse i förhållande till de båda andra sfärerna. I förlängningen kan det bli en mer konsekvent övergång från politiskt bestämda till marknadsbestämda kriterier för att fördela resurser. Det blir då framför allt svagare individer och hushåll som få sina villkor försämrade. Därmed kan välgörenhetsorganisationerna få uppleva en renässans.

Planerna på ett vårdnadsbidrag är ett speciellt kapitel. Idén är ju att familjerna ska få ökad "valfrihet" att själva bestämma hur de vill ha sin barnomsorg organiserad, men samtidigt leder bidraget till ökade utgifter för den offentliga sektorn (såvida det inte finansieras genom motsvarande neddragningar i den offentligt organiserade barnomsorgen eller något annat). Relationerna mellan de tre sfärerna kan med andra ord vara mer komplicerade än vad de i förstone verkar. Den politik som går ut på att "stärka" familjen kan medföra att man måste öka skatteinkomsterna till den offentliga sektorn.

När det gäller statens roll som producent av i första hand humana tjänster tvingar man genom besparingar fram rationaliseringar men också nedskärningar och nedläggningar. Återigen handlar det om att mer resurser blir över för de två övriga samhällssfärerna. Nedskärningarna i välfärdsstatens tjänsteproduktion har dock inte kommit så långt på väg som man möjligen kunde tro. Det har länge varit mera ord än handling, men i dag börjar effekterna verkligen slå igenom med synbara försämringar som följd.

Samtidigt har den nyliberala politiken gett utrymme för privata alternativ som inte funnits tidigare. Här finner vi hela kedjan med uppbyggnaden av offentliga monopol, bolagisering och privatisering. Inte heller denna utveckling har emellertid hunnit så långt, men portarna är öppnade och kommer processen i gång på allvar kan det gå mycket fort.

Den statliga regleringen av näringsliv och annat har också genomgått en del viktiga förändringar. Avreglering har varit ett lösenord. Man kan som exempel nämna avregleringen på så vitt skilda områden som kredit- och valutamarknaderna och taxinäringen (för en studie på det senare området se Lind & Wigren 1993). Uppluckringen och upplösningen av det centrala löneförhandlingssystemet mellan LO och SAF ingår i samma

mönster. Förändringarna i lagen om anställningsskydd hör också hit, även om de är rätt blygsamma.

Ytterligare en aspekt på kursomläggningen som måste nämnas är den stora betydelse man lagt vid inflationsbekämpning trots att arbetslösheten sprungit i höjden. Även den processen började redan under socialdemokratins tid vid makten – men då var arbetslösheten fortfarande låg – och har fortsatt under det borgerliga styret. Det rör sig om en slående anpassning till den politik som tongivande stater i västvärlden bedriver.

Systemskiftets utsikter

Vad finns det för faktorer som hämmar respektive driver på systemskiftet? Låt mig börja med att peka på några problem för dem som önskar genomföra dessa förändringar. Mycket har faktiskt inte alls blivit så som systemskiftesförespråkarna förespeglat. Detta måste rimligen ha förtagit något av entusiasmen i den nyliberala reaktionen. Vi kan betrakta ett par exempel.

En betydelsefull händelse är avregleringen av kreditmarknaden vilken genomfördes 1985 under den socialdemokratiska regeringsperioden. Beslutet föregicks inte av någon mer ingående debatt utan tycks ha uppfattats som ett oproblematiskt led i en allmän strävan att slopa regleringar. Ingen av dem som hade något att säga till om antydde att några problem skulle kunna uppstå. Den lånefinansierade spekulationskarusell som sedan följde är ju en viktig förklaring till det nuvarande eländet i den svenska ekonomin, men i den eufori som uppstod gavs inget utrymme för eftertanke. När vi nu sitter med facit i hand borde det vara dags för en mer analyserande diskussion om vad som hänt.

Ett liknande fenomen finner vi beträffande skattereformen. Då den skulle genomföras talades det mycket om dess förväntade ”dynamiska effekter”. Genom att folk fick mer kvar i plånboken när marginalskatterna minskades skulle de stimuleras att arbeta mer. Konsekvensen skulle bli ökade skatteinkomster. De dynamiska effekterna har emellertid ännu inte syns till. Det är egentligen märkligt att någon kunde tro att sådana skulle uppstå. Arbetslösheten var mycket låg åren närmast före reformens genomförande samtidigt som arbetstiderna redan ökat en del sedan recessionen kring 1983. Det fanns således inte så mycket att ta av.

På det teoretiska planet har det ju länge diskuterats hur en inkomstökning per arbetad timme påverkar utbudet av arbetskraft (i princip varje standardverk inom området ”labour economics” innehåller en sådan diskussion). Kommer människor vid en nettoökning av inkomsten per arbetad timme att arbeta mer (för att tjäna ännu mer)? Eller nöjer de sig med samma arbetstid som tidigare (det blir ju i alla fall en inkomstökning) el-

ler kommer de till och med att minska sin insats (inkomsten kan ju ändå bli lika stor som förut)? Något för alla sammanhang giltigt svar beträffande vilket utfall som är det mest sannolika finns inte och kan rimligen heller inte finnas.

Grunden för beräkningen av dessa dynamiska effekter verkar med andra ord ha varit mycket löslig. Återigen har vi en reform som inte höll vad den lovade. Nu ser vi vilka effekter den haft på budgetunderskottet. Skattereformen får utan tvekan ses som en starkt bidragande orsak bakom den nuvarande krisen. De ökade inkomstklyftor som kunde förväntas i reformens spår förtegs också i stort sett i debatten. Må så vara att det gamla skattesystemet hade sina problem och var moget för förändring, men det man fick i stället har likaledes sina påtagliga avigsidor. Att den nuvarande regeringen sedan genomdrivit kapitalskattesänkningar som helt ruckar på grundprinciperna för reformen är en annan historia.

Man kan gå vidare och inom olika områden finna förändringar som inte förutsågs när åtgärder i syfte att driva fram ett systemskifte vidtogs. Ingen talade om riskerna för att det skulle bli massarbetslöshet, ökad framtidspensionering och minskat arbetskraftsdeltagande. Ytterst få torde vilja ha en politik som medför sådana konsekvenser. Innan bubblan sprack hann det patetiska försvaret av den svenska kronan åstadkomma att tusentals jobb försvann och att massor av människor inte kunde betala sina räntor och amorteringar utan fick gå från hus och hem. De försämringar som nu blir allt tydligare inom sjukvården och hemtjänsten är andra exempel på politikens misslyckande. De storslagna visionerna om mångfald och valfrihet verkar bara realiseras som fåtalets förbättringar på flertalets bekostnad.

Av detta kunde man kanske dra slutsatsen att systemskiftet snart måste hejdas och vändas. Majoriteten av befolkningen har ingenting att vinna på att processen fortsätter utan kommer att rösta fram en politik som återupprättar den gamla modellen eller i varje fall eliminerar förändringarnas negativa konsekvenser. Så enkelt tror jag dock inte att det är. Utvecklingen beror säkert i hög grad på vilket motstånd som människor bjuder mot de försämringar som nu drabbar dem, men motståndet behöver inte stå i proportion till deras missnöje. Därför är det långt ifrån självklart att systemskiftet kommer att stoppas. Det finns flera anledningar till detta, men jag ska framför allt ta fasta på en: nämligen den att förutsättningarna för den svenska modellens grundbult – kompromissen mellan borgerlighet och arbetarrörelse – håller på att ändras. Låt mig emellertid först göra ett par andra påpekanden.

Förklaringar i termer av att "vi" levt över våra tillgångar tror jag är fundamentalt felaktiga (jfr t ex Wibe 1993). Det fanns inget budgetunderskott i Sverige för bara några år sedan utan detta har uppkommit på kort tid. En förklaring till vad som skett är lågkonjunkturen. Denna innebär

dock samtidigt att man inte behöver vara alltför oroad för budgetunderskottet – i en recession bör det finnas ett sådant (om än inte så stort) för att man ska få en kontracyklisk verkan. Någon teoretisk grund för att betrakta keynesiansk politik som förlegad existerar knappast. Andra förklaringar till den ekonomiska krisen har antytts här ovan: underfinansieringen av skattereformen och det fåfänga försvaret av kronan. Vi ska emellertid inte utesluta att det kan behöva göras besparingar, men man kan därav inte dra slutsatsen att systemet som sådant måste förändras. Det finns ingen sådan ekonomisk nödvändighet bakom systemskiftet.

En bättre förklaring lyfter fram de förskjutningar som skett på den internationella politiska scenen. Realsocialismens kollaps och den första supermaktens seger på teknisk knock-out har drastiskt ändrat styrkebalansen i världen på område efter område. Detta drabbar också den svenska modellen som inte längre är "the middle way" utan plötsligt något mer extremt. Dessa förskjutningar på den internationella arenan är viktiga, men jag ska här nöja mig med att beröra en annan dimension av den internationella utvecklingen vilken avser förutsättningarna för kompromissen bakom den svenska modellen.

Det handlar om att borgarklassen i Sverige – till följd av kapitalets internationalisering – inte längre är lika angelägen att bibehålla kompromissen med arbetarrörelsen. För de kapitalägare som anser att framtiden för deras företag i huvudsak ligger utanför Sveriges gränser finns det inte så mycket anledning att bry sig om den svenska arbetarrörelsen. Detta har inte direkt med frågan om svenskt medlemskap i EU att göra. Visserligen påverkas processen av huruvida det blir ett medlemskap eller inte, men på ett eller annat sätt fortsätter den ändå. Kapitalet har helt enkelt vuxit ur nationalstaten. Svenska företags investeringar utomlands ökar relativt sett. Samtidigt öppnas landet för utländska investerare vilka i ännu mindre utsträckning har förståelse för den svenska arbetarrörelsens speciella krav. Det finns självfallet åtskillig svenskägd industri som har intresse av att också fortsättningsvis kunna bedriva så friktionsfritt fungerande verksamhet som möjligt inom landets gränser och därför vill ha goda relationer till den inhemska arbetarrörelsen, men den känsliga styrkebalansen i kompromissen har förskjutits.

För arbetarrörelsens del har kompromissen byggts på att jobb i näringslivet – som är ett så centralt inslag i arbetarrörelsens politik – ska skapas av företagen själva. Detta betyder i sin tur att företagens ägare måste hållas på gott humör. Så har också skett på olika sätt. I dag krävs det emellertid mer än tidigare, eftersom det är betydligt lättare nu (och det kommer att bli ännu lättare) att hitta lösningar utanför landets gränser. *De steg som arbetarrörelsen själv tagit på den nyliberala vägen kan förstås som ett slags anpassning till detta faktum.* Avregleringen av valutamarknaden var ett sådant steg, anknypningen av den svenska kronan till *ecun* ett an-

nat, ansökan om svenskt medlemskap i EG ett tredje (detta kom utan närmare debatt som en passus i ett krispaket 1990 och hade ingen koppling till paketet som sådant). Problemet för rörelsen är att anpassningen kanske inte hjälper – man kan mycket väl bli akterseglad ändå.

Till bilden hör att motståndet mot utvecklingen försvagas av den ökade arbetslösheten. Somliga föreställer sig att folk ska bli upprörda av de stigande arbetslöshetssiffrorna och därmed revoltera mot politiken. Det förekommer utan tvekan motstånd, men huvudtendensen är att arbetslöshet desorganiserar människor. De blir rädda och tysta. Så har varit fallet på många andra håll runt om i världen. Ökade sociala klyftor behöver inte heller mobilisera motstånd, i varje fall inte så länge mer högröstade grupper klarar sig någorlunda helskinnade. Detta kan låta som en pessimistisk tolkning, men jag tycker mig se tecken som pekar i den riktningen.

Man kan ju notera hur debatten gestaltar sig. Det förefaller vara lätt att få gehör för diverse osofistikerade förklaringar och bortförklaringar till arbetslösheten. Hit hör t ex tanken att lagen om anställningsskydd (LAS) betyder mycket för det dystra arbetsmarknadsläget. Regeringen har genom att öka den tillåtna tiden för provanställningar försökt ge företagen större incitament att nyanställa. En del tror att detta ska medföra en påtaglig sänkning av arbetslösheten. Diagnosen är emellertid illa underbyggd. LAS har funnits i tjugio år och under den tiden har – fram till den nuvarande konjunkturnedgången – årsmedeltalet för arbetslösheten som högst varit 3,5 procent av arbetskraften (1983). Denna lagstiftning kan givetvis inte förklara dagens arbetslöshet som ligger på drygt 8 procent, personer i arbetsmarknadspolitiska åtgärder oräknade.

Att de förändringar som nu vidtas gör det lättare för vissa företag att nyanställa är säkert riktigt, men det blir också lättare att bli av med folk. Vilket nettoresultat som kan förväntas är oklart, men det blir säkert inte stort. Förändringen av lagstiftningen är i och för sig ett ganska litet ingrepp som inte borde väcka så stor vrede. Däremot är det anmärkningsvärt att det går att lansera en sådan förändring som en rejäl insats mot arbetslösheten och samtidigt bli trodd. För min egen del är jag övertygad om att effekterna av denna reform över huvud taget aldrig kommer att kunna avläsas i arbetslöshetssiffrorna.

Något liknande gäller idén att om ersättningsnivåerna sänks så kommer arbetslösheten att minska genom att folk tar de jobb som finns. Det förekommer onekligen att människor undviker arbete när det går. År 1990, när arbetslöshetsunderstödet var som generösast, så kan emellertid denna grupp inte ha varit större än 1 procent av arbetskraften, eftersom alla andra faktiskt föredrog att jobba. Vi kan dessutom misstänka att inte alla de 1,5 procenten arbetslösa var arbetsskygga. Det finns med andra ord inte heller här mycket att hämta för den som söker förklaringar till dagens ar-

betslöshetssituation. För inte kan väl intresset av att arbeta ha sjunkit så drastiskt efter skattereformen och regeringsskiftet?

Likaså hörs röster i debatten vilka förespråkar lönesänkning som bote-medel. Det var en linje som prövades upprepade gånger mellan de två världskrigen, och den visade sig mindre lyckad redan då. Den skulle säkert inte ha större framgång i dag – lägre löner ger ju minskad efterfrågan. Vanligare är kanske dock att man argumenterar för större löneklyftor, bl a för att de mer bemedlade ska kunna få råd att anställa lågavlönat tjänstefolk. Det går säkert att skapa ett antal jobb om klyftorna vidgas ordentligt, men att detta skulle vara en lösning på sysselsättningsproblemet är osannolikt. Att göra svaga grupper svagare är knappast ett steg i rätt riktning om man vill få bukt med arbetslösheten. För övrigt har ju länder med stor andel personliga tjänster vanligen rätt höga arbetslöshetsnivåer.

De exempel på hur debatten förs kring arbetslösheten i Sverige i dag tyder inte på, menar jag, att motkrafterna till den nuvarande utvecklingen är så starka. Visserligen höjs det röster mot den politik och de resonemang jag här redogjort för, men dessa röster har svårigheter att göra sig hörda. För den som inte vill att det positiva i den svenska modellen ska gå förlorat finns det därför skäl att vara något pessimistisk.

Klassamhället har aldrig varit avskaffat i Sverige, men de förändringar som nu pågår håller på att göra dess konturer skarpare. De flesta vill nog inte ha en sådan utveckling, men motståndet verkar ha svårt att mobiliseras och det tycks ganska vankelmodigt. Den ömtåliga balans mellan olika krafter i samhället vilken den svenska modellen vilat på har rubbats. Därför kan klockan snabbt komma att vridas tillbaka.

REFERENSER

- Abrahamsson, Bengt (1986) *Varför finns organisationer? Kollektiv handling, yttre krafter och inre logik*. Stockholm: Norstedts.
- Alchian, Armen A & Demsetz, Harold (1972) 'Production, Information Costs and Economic Organization'. *American Economic Review*, vol 62, nr 5.
- Arvidsson, Håkan & Bertson, Lennart (1980) *Makten, socialismen och demokratin. Om det förstatligade samhället*. Lund: Zenit.
- Baran, Paul A & Sweezy, Paul M (1966) *Monopoly Capital. An Essay on the American Economic and Social Order*. New York & London: Monthly Review Press.
- Coase, Ronald (1937) 'The Nature of the Firm'. *Economica*, nr 4.
- Cohen, Jean L & Arato, Andrew (1992) *Civil Society and Political Theory*. Cambridge, Massachusetts & London, England: MIT Press.
- Elmbrant, Björn (1993) *Så föll den svenska modellen*. Stockholm: T Fischer & Co.
- Furåker, Bengt (1987) *Stat och offentlig sektor*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Isaksson, Anders (1992) *När pengarna är slut. Välfärden efter välfärdsstaten*. Moderna tider.
- Jessop, Bob (1990) *State Theory. Putting Capitalist States in their Place*. Polity Press.
- Korpi, Walter (1992) *Halkar Sverige efter? Sveriges ekonomiska tillväxt 1820–1990 i jämförande belysning*. Stockholm: Carlssons.

- Lind, Hans & Wigren, Anders (1993) *Ordning på taximarknaden – var god dröj!* Stockholm: SNS.
- Marx, Karl (1969) *Kapitalet*. Första boken. Bo Cavefors.
- Sverige, EG och den sociala tryggheten (1990) Svenska metallindustriarbetareförbundets skriftserie, nr 2.
- Therborn, Göran (1987) 'Den svenska välfärdsstatens särart och framtid'. I Göran Therborn m fl: *Lycksalighetens halvö. Den svenska välfärdsmodellen och Europa*. Stockholm: FRN-Framtidsstudier.
- Weber, Max (1983) *Ekonomi och samhälle*. Volym I. Argos.
- Wibe, Sören (1993) 'Vad skapade krisen?' *Zenit*, nr 2–3.
- Williamson, Oliver E (1975) *Markets and Hierarchies. Analysis and Antitrust Implications*. New York: Free Press.
- (1981) 'The Economics of Organization: The Transaction Cost Approach'. *American Journal of Sociology*, vol 87, nr 3.
 - (1985) *The Economic Institutions of Capitalism*. New York: Free Press.

SUMMARY

Bengt Furåker

A Shift of System with Obstacles?

To begin with, the article discusses the concepts in the theme of the Swedish Sociological Association's annual meeting 1994, "State, market and civil society". It is argued that the democratic character of the state and its positive role in providing social services should not be underestimated, that the market category tends to make the process of production invisible, and that the ideas about civil society are muddy. Then, the Swedish societal model is described with the help of modified versions of these concepts. It was built upon a compromise between labour and capital and it is characterized by a generous transfer system, a large public service production, a market-oriented but rather regulated capitalist economy, and a comparatively weak civil society. In recent years, neoliberalism has gained ground and reforms have been carried out weakening the role of the state and the public sector. However, the alleged positive results of the shift of system have not appeared and this is no doubt a problem for those advocating such reforms. The process may nevertheless continue, since the prerequisites of the compromise between labour and capital have been undermined with, among other things, the growing internationalization of the economy.

Samhällssfärerna i historiens ljus*

HANS L ZETTERBERG

City-universitetet, Stockholm

Émile Durkheim ser civilisationens utveckling som differentiering. Arbetsdelning är ”den stora innovation som skiljer samtida samhällen från en gången tids samhällen”. Utvecklingen går från samhällen med enkel arbetsfördelning i vilka människor förväntas bete sig lika varandra till samhällen med komplicerad arbetsfördelning i vilka de förväntas bete sig olika.

De enkla (odifferentierade) samhällena binds samman av vad han kallar ”mekanisk solidaritet”, dvs släktens, sektens, stammens, klassens, det despotiska samhällets krav på likformighet och lojalitet. Här måste individen smälta samman med samhället, individualism tillåts inte, frihetsgraderna är få eller inga.

De differentierade samhällena binds samman av ”organisk solidaritet”, ett ömsesidigt beroende av varandras specialiserade funktioner. Här behöver inte individen smälta samman med samhället. Ändå är individen för Durkheim i allt väsentligt en produkt av samhället. De olika individuella rollerna och livshistorierna i det differentierade samhället skapar unika individer med många frihetsgrader. Sålunda föder differentieringen i dessa komplicerade samhällen en ny människa: ”sin egen personlighet, med sina egna åsikter, sin egen religion, sin egen livsstil, och som drar en klar linje mellan sig själv och samhället, mellan privata problem och allmänna angelägenheter”.

Differentieringsprocessen illustreras i Durkheims arbeten med exempel från familjeliv, utbildningsväsende, näringsliv, staten och lagarna, religionen. I vår diskussion vill jag emellertid använda en mer konventionell modell för differentiering. Differentieringen består helt enkelt i att samhällets sex kardinalinstitutioner – näringsliv, statskonst, vetenskap, religion, etik och konst – var och en får ett stort mått av självständighet. Därmed erbjuds vi att skapa självvalda biografier i sökandet efter rike, ordning, sanning, frälsning, dygd och skönhet.

Låt oss illustrera med några nedslag i Europas historia.

Insikter i Aten

Platons *Staten* bygger på en arbetsdelning mellan tre klasser. Först de som väktar, alltså politikerna, statstjänarna, militären och polisen. Sedan de som arbetar för egen vinning, alltså näringsidkarna som fabricerar, hand-

lar, exporterar, importerar. Sist de som obetalt serverar dessa två grupper, alltså slavarna. De senare är sällan nämnda, och Platons diskussion gäller i allt väsentligt väktarna och handelsmännen. Han intresserar sig för ”det rätta”, i översättningarna kallad ”rättvisa”, dvs de budord som gäller för statens och näringslivets folk.

Cephalus, en affärsman i tredje generationen som själv skapat en större förmögenhet än han ärvt, tillfrågas av Sokrates om den största välsignelse hans pengar gett. Cephalus som är en ålderstigen man säger när han tänker tillbaka på sitt liv i affärer att ”han har inte haft någon anledning att ljuga för och bedra andra, varken avsiktligt eller oavsiktligt”. Här talar alltså en man som antyder att han hela livet ingått affärsavtal baserade på sanning och frivillighet, och att han alltid hållit sin del av avtalen och återbetalt alla skulder. Han kan därför möta döden i frid.

Sokrates tycker att detta var fint sagt, men han är ändå inte nöjd med svaret. Inte därför att han misstär Cephalus och tror att denne är en simpel affärsskurk, utan därför att svaret från näringslivets man inte kan generaliseras som något som alltid är rätt. Han tar fram ett exempel i vilket den goda affärsmoralen inte håller.

Rättvisa, vad är det? – att säga sanningen och betala sina skulder – inget annat än det? . . . Antag att en vän då han ännu var vid sunda vätskor bad mig att förvara hans vapen hos mig, men sedan ber att få dem tillbaka en gång när han blivit sinnesförvirrad. Bör jag då ge dem tillbaka till honom? Ingen kan säga att jag borde göra det eller att det vore rätt av mig att göra så, lika litet som man kan påstå att jag alltid bör säga sanningen till den som är i detta tillstånd . . . ändå kan det knappast förnekas att något som man tar emot som deposition måste betraktas som en skuld.

Inför denna svårighet fann Cephalus det bäst att lämna samtalet. Men sällskapet enas om att ”en vän bör alltid göra gott mot sin vän och aldrig göra honom ont”.

Därmed har Platon avslöjat att moralbuden i ekonomin är inte bara annorlunda än moralen i den lilla världens vänkretsar utan vissa av näringslivets bud är i konflikt med vänskapens. Man kan generalisera detta på vår tids språk till upptäckten, att näringslivets grundläggande sociala normer är annorlunda än och i vissa fall motstridiga civilsamhällets.

Väktarnas budord skiljer sig också från de övrigas. Sokrates frågar: ”Är då den bäst ägnad att vakta lägret som är bäst på att smyga sig in i fiendens härläger?” Åhörarna svarar: ”Förvisso”. Stöld av fiendens planer är hedervärt för en väktare.

Därmed har Platon avslöjat att väktarnas moralbud är annorlunda än och ibland motstridiga näringsidkarnas. De senare bör handla hederligt med alla om långsiktiga affärsrelationer skall uppkomma och bestå, också med de utlänningar som kan vara fientligt inställda.²

Moses i Aten

Låt oss göra tankeexperimentet att Moses skulle stiga ned från Akropolis till agoran med budord att gälla för Aten. Han bär i prekär balans tre tavlor: en med regler för det civila samhället, en för staten och dess politiker och ämbetsmän, och en för näringslivets folk.

Hans gamla tavla med tio Guds bud för ett relativt odifferentierat nomadfolk på väg genom öknen att bli fast bosatta i ett drömland av mjölk och honung har kompletterats. Atenare levde ju inte enbart för sina gudar utan också för skönhet och kunskap. Flera av de gamla buden återfinns dock i reglerna för det civila samhället. De är grundläggande för den uppfostran som krävs innan man kan bli en person i staten eller en person i affärer. De andra två tavlorna skulle utveckla de budord som Platon gav till sin tids väktare och handelsmän och de är här uppdaterade efter Jacobs (1992, s 215).

CIVILSAMHÄLLET:

Utveckla moral, sanning, skönhet och det gudomliga i tillvaron

Utveckla dig själv, utveckla andra
Var sällskaplig, dra dig inte undan
Ta ansvar för de dina
Älska dina närmaste som dig själv
Hedra dina föräldrar
Ljug inte
Stjäl inte
Döda inte

STATSKONSTEN:

Skapa ordning
Använd maktmedel effektivt
Upprätthåll disciplin
Respektera belysningsordningen
Var lojal, utveckla andras lojalitet
Gör inte affärer
Var selektiv med information
Använd frikostighet för att nå mål
Njut av pompa och ståt
Håll på din rätt och heder
Visa mod

NÄRINGSLIVET:

Skapa rikedom

Gör frivilliga fördelaktiga avslut

Konkurrera

Respektera kontrakt

Använd aldrig våldsmedel

Samarbeta med främlingar

Var initiativrik och företagsam

Sök nyheter och uppfinningar

Investera i effektiv produktion

Var flitig

I civilsamhället skall kärleksbudet råda, inte konkurrensens bud som i näringslivet. I civilsamhället skall man inte dräpa, i statens tjänst skall dock soldaten döda sin fiende. Här föreligger motsättningar, lika välkända som olösliga, som alltid plågat känsliga unga människor i differentierade samhällen.

Motsättningarna mellan statens och näringslivets normer döljs gärna men för en frågande Sokrates är de uppenbara. Myndigheter skall inte konkurrera. Du kan möjligen få din rätt prövad av en högre domstol, men inte av konkurrerande domstol. Politiker skall inte göra affärer. (När de gör affärer kallas det att ta mutor.) Att söka tjäna pengar med hjälp av sina våldsmedel gör staten till ett rövarband. Politiker skall däremot med oväld se till att andra kan göra affärer och konkurrera. Det behövs lagstiftning för att marknader skall fungera och för att kontrakt skall tolkas rätt. Affärsföretag skall emellertid enbart göra frivilliga avslut, inte själva använda tvångsmedel. Ett företag som med våldsmetoder gör affärer är en gangsterliga, en "maffia".

Slut på tankeexperimentet om Moses i Aten.

De principiella resonemangen leder Platon till tron på en stat i vilken väktare, näringsidkare och slavar strikt separeras från varandra. Väktarna har monopol på den politiska makten och rätten att bära vapen, men uteslängs från kommersialism och rätten att tjäna pengar. Näringsidkarna uteslängs från användning av våldsmedel men får rätten att tjäna pengar. Slavarna får inget av detta. Platon, liksom många andra filosofer efter honom, anser att det är finare att tjäna staten än näringslivet. Han reserverar till och med all högre utbildning för statstjänarna.

Svagheter kommer till uttryck i Platons fortsatta resonemang, när han, trots de väl belagda skillnader och motsägelser han upptäckt mellan de

grundläggande sociala normerna, i staten, näringslivet och civilsamhället, ändå framhårdar i att det finns en enda gemensam rättvisa. Republiken är rättvis, menar han, om väktarnas filosofer styr, näringsidkarna arbetar och slavarna slavar. Detta är, som Karl Popper (1962, kap 6) visat, inget rimligt rättvisbegrepp utan helt enkelt ett förord för en totalitär ordning. Platon formulerade ett intellektuellt försvar för idén att politiker skall styra över hela samhället, inte bara över den politiska sfären i samhället.

Vi kan acceptera Platons utgångspunkt att olika sfärer i samhället har olika grundläggande normer. Men vi kan inte acceptera de slutsatser han drog om makten i samhället från detta faktum. Temat i denna föreläsning kan sägas vara hur Västeuropa lärde sig att dra andra slutsatser än Platon.

Demokratins födelse

Andra slutsatser fanns faktiskt formulerade och illustrerade redan på Platons tid. Han kände dem väl, bland andra demokratins skapelseberättelse, en mycket lärorik myt. Berättelsen återges av Protagoras i en dialog med Sokrates; jag skall sammanfatta snarare än citera hela Platons protokoll.

När människorna flyttat in i städer upptäckte Zeus att de inte kunde hålla sams. De riskerade att gå under i kampen mot naturen och att ödelägga varandra och varandras tillgångar. Skälet till stridigheterna och otryggheten var att de inte hade politikens konst.

Zeus skickade då sin budbärare Hermes med två gåvor till människorna. Den ena gåvan, *aidos*, var förmågan att respektera den allmänna opinionen. Den andra gåvan, *dike*, var förmågan att respektera rättigheter. Dessa två gåvor skulle vara grundval för politisk yrkesskicklighet och göra det möjligt för stadens folk att leva i medborgerlig sämja och avgöra sitt öde och sina tvister med fredliga medel.

Innan Hermes begav sig åstad frågade han Zeus om gåvorna:

Skall jag giva dem dessa på samma sätt som (andra) konster och färdigheter äro dem givna? Dem ha de ju fått på det sätt, att en enda människa fått t ex läkarekonsten på sin lott, och denne skall räcka till för en hel mängd lekmän; och på samma sätt de övriga yrkesmännen. Skall jag nu dela ut respekt för rättvisa och allmän opinion på samma sätt eller skall jag dela ut dem till alla och envar?

Vad Hermes vill veta är om de politiska yrkesgåvorna skall ges till alla eller endast till några få, till hela folket eller till en styrande elit. ”Till alla och envar”, blev svaret från Zeus.

Sålunda varde demokratin.

Men det var inte demokrati i den svenska debattens mening. Avsikten är inte att ”(d)et allmänna skall verka för att demokratins idéer blir vägledande inom samhällets *alla* områden”, som det står i den svenska rege-

ringsformens första kapitelns andra paragraf (kursiverat av mig). Demokratin i antikens Aten begränsas till den politiska sfären, till statskonsten.

Statskonstens särställning som enda demokratiska institution i samhället understryks av Protagoras när han använder denna myt att förklara för Sokrates (som nog i aristokraten Platons gestalt trodde mer på elitstyre än folkstyre) varför atenarna vände sig till experter för råd i alla frågor utom de politiska. ”Det är med all rätt som dina medborgare taga emot råd av både smed och skomakare.” I Atens politik tar man råd från alla medborgare i allmänna debatter och alla är valbara och kan rösta i val om vilka skall vara stadens styresmän och domstolarnas nämndemän. Men inte i Atens näringsliv, konst, sjukvård, etc.

Demokrati för atenarna är inte en organisationsform för vetenskap, näringsliv, konst, religion och etik. Utanför politiken är demokratins beslutsregler oftast olämpliga. Den som ville kunde väl ersätta utforskningar på sin akademi med omröstningar bland personalen. Men det skulle förmodligen inte leda till några stora filosofiska och vetenskapliga framsteg. Den som ville organisera ett företag i tillverkning eller handel så att alla får rösta om det bästa sättet att arbeta och tjäna pengar på marknaden kunde naturligtvis göra det även om risken finns att en sådan firma lätt går under i inkonsekvenser och förvirring. Konstens skönhet kunde givetvis inte heller avgöras av majoritetsval, lika litet som religionens mening eller etikens bud.

De tusentals skrifter som jämfört Aten med Sparta och andra antika statsbildningar pekar på att mycket är unikt i det gamla Aten. Ett mycket ovanligt förhållande som skymtar redan i demokratins skapelsemyt är att statskonst, skön konst, läkekunst, näringsliv, filosofi, religion var relativt självständiga institutioner. Ingen av dem kan sägas härska över någon annan. Denna allmänna institutionella autonomi är en första antydning om ett särdrag i västerländsk civilisation.

De bägge institutioner som i andra samhällen brukar tävla om att kallas den viktigaste och bli den härskande – religionen och statskonsten – var ganska svaga i Aten. Folkets tro var en blandning av besvärjelser och magi, allt i nära anslutning till jordbruket. Syftet var att säkra god skörd och avvärja naturkatastrofer; denna troslära hade däremot föga med stadens skötsel att skaffa. Den atenska religionen hade inget av Persiens vitala gudomligheter som upprätthöll känslan för ont och gott, och som med Zoroasters moraliska käpp i högsta hugg var beredda att slå ned på politiskt missbruk och att styra över konster och hantverk, handel och kunskapssökande.

Också de politiska institutionerna i Aten var svaga. Där godtogs ingen ärfdig styrande klass, och de stora befolkningsgrupperna uteslöts: kvinnor var visserligen medborgare men hade varken yttrande- eller rösträtt i politiska församlingar. De många slavarna innebar att antalet medborgare som

kunde kasta sina stenar i valurnorna sannolikt utgjorde endast en femtedel av den totala befolkningen. Även detta begränsade den politiska sfären.

De större institutionerna hölls samman, inte av en dominerande institution men av *aidos*, det vill säga den allmänna opinionen. En bärande del av Aten's allmänna opinion var en moralisk idé om återhållsamhet. De lockelser som pengar, konst, filosofi, makt etc utövade var fullt godtagbara i Aten, så länge som de höll varandra i jämvikt. Man förväntades inte tappa omdömet genom framgång dithän att man kunde anklagas för övermod. Sokrates uppstämmer en gång sedan han diskuterat med Faidros invid ett Pan-tempel denna bön.

*Ärade Pan och alla andra gudar i detta tempel!
Låt min själ få sin inre skönhet,
och låt alla mina ägodelar underordna sig min inre
människa.
Må jag anse den visa människan vara rik:
och må jag endast äga det livets goda
som en människa med självbehärskning kan bära eller
uthärda.*

Bönen uttrycker den återhållsamhet som ansågs krävas för att bibehålla det atenska samhället med dess många möjligheter för hybris, skapade genom de oberoende institutionernas mångfald. En reservutgång fanns dock för atenarna om man inte följde återhållsamhetens bud: man kunde fördriva den som avvek flagrant från idealet, blev odräglig och ville uppträda som diktator. 6000 brända lerskärvor med hans namn krävdes för att landsförvisa honom. Ett litet element av mekanisk solidaritet fanns alltså kvar i detta differentierade samhälle som i övrigt uppvisade mycket organisk solidaritet. Men även den som blivit föremål för ostracism fick behålla sin egendom och kunde återvända efter tio år, ett tecken på att den organiska solidariteten trots allt dominerade.

Ett samhälle vars grundbult är den allmänna opinionen liksom den frihet som religion, konst, vetenskap, ekonomi, och politik njuter kan synas vara ett osäkert kort. Så tedde sig saken för Platon som förordade en mer tättspunnen statsform under uppsikt av filosofkungar. Men den erfarenhet som Aten gjorde under flera århundraden berättar en annan historia. Strukturen var stabil; Aten kunde förvalta den i 700 år. Och i den finns något avgjort modernt och europeiskt.

Arvet från Rom

Från de båda andra källorna till Västerlandets civilisation – Jerusalem och Rom – kom helt andra signaler än från Aten.

I det gamla Palestina ägde religionen på ett helt annat sätt än i Aten folkets respekt. Profeterna kunde ta både kungar och folk i upptuktelse. I det gamla Rom fick statskonsten den ledande rollen. En helt suverän politisk ordning inskränkte självständigheten för alla andra institutioner.

Det romerska imperiet blev ett lockande exempel på välordnade styreskick. Politik och förvaltning var här långt mer ansedda än i Aten. De romerska konstitutionerna kan man numera ha glömt. Men det civilrättsliga lagarvet har överlevt och satt outplånliga spår i Europa. Till det romerska arvet hör till exempel vår rätt att möta våra anklagare, liksom kravet på att höra alla parter i ett mål innan dom fälls.

I Östeuropa varade det romerska imperiet i tusen år. Konstantinopel kallades ”det andra Rom”. Detta styrdes av en kejsare, låt vara en kristen kejsare. Till skillnad från den romerska katolicismen i Västeuropa tillät den grekisk-ortodoxa kyrkan i Öst gudstjänster på de lokala språken. Det gjorde att banden till den klassiska kulturen försvagades och utsikterna för en renässans krympte. Med Östs ögon var Västeuropa främmande, syndigt, hädiskt, förfallet, och farligt som pesten. Ryssland vägrade att delta i kyrkomötet i Florens år 1439, då ett försök gjordes att förena kyrkorna i Väst och Öst inför det hot som muslimerna utvecklade. När så Konstantinopel hade fallit för turkarna 1453, började ryssarna betrakta Moskva som ”det tredje Rom”.

Det frankiska kungadömet (484–814) var det första i en lång rad försök att återuppväcka det romerska imperiet i Västeuropa. Karl den Store kallade sig själv ”kung och präst”, ett tecken på att en gemensam auktoritet, ”ett svärd”, skulle styra. Det var alltså samma lösning som gällde i Öst-rom.

Den medeltida kampen mellan kyrka och stat slutade olika i Rom och Bysans. I Västeuropa blev resultatet oavgjort, en stående dragkamp. Den idé som brukar kallas de ”två svärd”, ett världsligt och ett andligt, stod som segrare. I Östeuropa blev staten segrare och den världslige härskaren blev också kyrkans överhuvud. Därmed kom i Östeuropa ett enda svärd att styra över folken. Denna ”caesaropapism”, det vill säga att en politisk härskare hade suverän makt över de religiösa frågorna, betydde att Östeuropa också kom att formas helt annorlunda än Västeuropa, en olikhet som bestått in i våra dagar. Som en fortsatt dragkamp mellan andligt och världsligt kom bara Västeuropa och de romersk-katolska delarna av Östeuropa att utvecklas. Bara här utvecklades människor med upplevelsen och massiv erfarenhet att utövarna av samhällets politiska våldsmakt inte är de enda bärarna av auktoritet.

Flera svärd

I några medeltida städer som Genua, Venedig och Florens balanserade statskonstens och religionens och näringslivets företrädare varandra så att ingendera fick hegemoni. I Florens kunde en radikal humanism växa fram. Giovanni Pico della Mirandola (1463–1494) drev tesen att människan inte skall begränsas av något; hon är sig själv nog, sin egen herre, frigjord från ”naturens skala”. Därmed signaleras en frigörelseprocess med oförutsägbart slut.

Ur bokföringskonsten i Norditalien utvecklade näringslivet ett eget belöningsystem skilt från statens och kyrkans. Hedersbetygelserna knöts helt enkelt till goda bokslut. Man visste vem som skulle äras utan att kyrkan eller staten bestämde det. Näringslivet började få autonomi.

Machiavelli (1469–1527) lärde ut hur man gör politiska kalkyler utan att blanda in moraliska överväganden. Statskonsten började ses som något som var skilt från etiken.

Kopernikus (1473–1543) fick sina idéer om solen snarare än jorden som världsalltets mittpunkt bannlysta av kyrkan efter sin död. Den store fysikern och matematikern Galilei (1564–1642) pressades av kyrkan att ta avstånd från sina instruments vittnesbörd. Bruno (1548–1600) fick bestiga kättarbålet efter en sjuårig fängelsevistelse för sina filosofiska idéers skull. Vetenskapens frigörelse från religionen var en lång process.

Ett intressant steg mot vetenskaplig autonomi togs när sekreteraren i The Royal Society, formellt grundat 1660, började föra anteckningar över person och datum när upptäckter och teorier insändes till *Sällskapet*. Newtons *Principia* registrerades t ex den 5 juli 1686. Prioriteten till upptäckten blev basen för vetenskapens sätt att hedra de sina: man ärade den som först publicerade det nya. Den som ville använda en annans upptäckt för egna resonemang måste omnämna upphovsmannen i ett citat eller fotnot. Så fick vetenskapen ett eget belöningsystem skilt från statens, kyrkans och näringslivets.

Rembrandt (1606–1669) tillhörde en tidig generation målare som inte var kyrkomålare och inte heller hovmålare. Han kunde fritt välja motiv utan hänsyn till kyrka och statsmakt. Hans berömda genombrottsmålning när han var 25 år gammal, ”Dr Tulps anatomilektion”, demonstrerar inte bara konstnärens frihet utan också vetenskapens nya frihet. Kyrkan hade länge motsatt sig offentliga dissektioner, de ansågs vara ingrepp i dödens helgd och ibland även i gravriden. Rembrandt målar sin vän Dr Tulp med beundran. Målningen är realistisk med det syresatta blodets klarröda färg.

Långt senare frigjordes konsten också från vetenskapen. Karl Philipp Moritz (1756–1793), en av Goethes vänner och professor i de sköna konsternas teori, bröt med den konventionella principen att konstverket är

en avbildning av verkligheten. ”Sann skönhet består i det faktum att en sak endast betyder sig själv, endast betecknar sig själv, endast innehåller sig själv, att den är ett helt, förverkligat i sig självt.” Skönheten börjar med andra ord att skiljas från varje extern beskrivning och förklaring; konsten skiljs från vetenskapen.

Denna översikt av hur kardinalinstitutionernas autonomi i Europa växt fram är givetvis ofullständig, men den vore helt otillständig om vi inte kompletterade den med liberalismen.

Den ärorika revolutionen

Tänk er en våldsamt tid som stampade i marken. Inom loppet av en mansålder utbryter två revolutioner, två inbördeskrig utkämpas, en kung avrättas, en annan landsförvisas, en parlamentariskt styrd republik införs, ett militärt protektorat prövas en tid. Till sist återinförs kungadömet.

I denna våldsamma tid tar universitet i Edinburgh i Skottland över från Cambridge och Oxford som ledande lärdomssäte. När bråket har lagt sig lyser en bestående mild glans från en nära hundraårig tradition av lärda män. De gav oss de ledande idéerna bakom liberalismens två grenar: den liberala statskonsten och den liberala ekonomin. Och de formulerade det civila samhällets funktioner.

John Locke (1632–1704), en engelsman som under bråkets dagar var i landsflykt i Frankrike och Holland och som bannlysts från Oxford, drog en enkel slutsats från den våldsamma tiden: ”där ingen lag finns där finns ingen frihet. För frihet är att vara fri från tvång och våld från andra, vilket inte är fallet där lag inte finns.”

Det är lagarna som skall styra, inte människorna. Den lagstiftande (parlamentariska) makten och den exekutiva makten (kung, regering och myndigheter) skall enligt honom hållas åtskilda, och han antydde att även domstolarna skulle vara åtskilda och förebådar Montesquieus maktodelningslära. Det väsentliga för Locke var emellertid inte den formella separationen utan att myndigheters och domstolars regler skall upprätthållas även i fall som gynnar kronans motståndare. Religiösa uppfattningar och fredliga politiska åsikter skall över huvud taget inte kriminaliseras. Lagar skall finnas för att hindra oss att skada varandra och förstöra de naturliga rättigheter vi har, det vill säga liv, frihet och egendom (*life, liberty, and estate*). Lagar skall stiftas, inte genom diktat av kungar eller andra styresmän, utan genom ett godkännande av de styrda (*the consent of the governed*). Men ”den som utan rätt använder våldsmakt sätter sig själv i krig mot dem han använder den emot, och i detta läge bryts alla föregående band, alla andra rättigheter upphör, och var och en har rätt att försvara sig

mot angriparen.” Denna rätt till uppror i klart specificerade omständigheter kom att åberopas av kolonierna i det amerikanska frihetskriget.

Englands konstitutionella liberalism fick i sinom tid sin motsvarighet i en ekonomisk liberalism. Här är udden riktad mot statsmakternas ingripanden i det ekonomiska livet och mot privata monopol i form av skrán, eller företag med exklusiva kungliga privilegier.

Locke hade talat om egendomsrätten som rätt till ”estate” vilket egentligen betyder lantegendom, agrarsamhällets inkomstproducerande egendomsform. Adam Smith (1723–1790) beskrev det nya England som en nation av småföretagare, ”a nation of shopkeepers”. ”Shop” betyder både verkstad och butik. Frasen blev vida känd i Europa när den föraktfullt citerades av Napoleon som trodde att en sådan nation skulle bli en enkel militär match.

”Önskan att förbättra våra villkor, en önskan som kommer till oss i livmodern och aldrig lämnar oss förrän vi går i graven” såg Smith som källan till ekonomiska framsteg. Den får en chans där ”naturlig frihet” råder, alltså där varje individ har förmågan att utan rädsla för bestraffning göra det som för honom eller henne förefaller bäst i den situation som råder. Med arbetsdelning och i konkurrens förverkligas de enskilda intressena. När var och en på detta sätt följer sitt eget intresse befrämjas också den totala rikedom och välfärden. Friheten, arbetsdelningen och konkurrensen skapar bevisligen stor rikedom. Samhället behöver inte hållas samman av hot från statsmakten som man trott från Platon till Hobbes. Det kan hållas samman av ömsesidigt självintresse, menade Smith.

Det civila samhället

Stora delar av Lockes och Smiths böcker om samhället upptas inte av deras huvudämnen, den begränsade staten respektive den fria marknaden, utan av den dygdernas republik som ligger mellan staten och marknaden. Den kallar vi idag ”det civila samhället”, men på den tiden hade det inte en egen beteckning utan var en del av det differentierade totalsamhälle man kallade civilt, dvs civiliserat. Begreppet civilsamhälle har sedan dess gjort en helomvändning i idéhistorien; det brukade stå för det politiska samhället men står idag för en icke-politisk del av samhället, nämligen familjeliv, umgängesliv, föreningsliv, gudstjänstliv och fritt kulturliv.³

Adam Ferguson hette en skotsk präst som blev professor i moralfilosofi i Edinburgh. Hans *Essay on the History of Civil Society* från 1767 är veterligen första gången som ordet ”civilsamhälle” nämns i en boktitel. För Ferguson var det civila samhället det belevade totalsamhället befolkat av storsinta män och kvinnor.⁴

Den civiliserade människan beskriver Ferguson så här:

Att avvärja orättvis partiskhet och ogrundad antipati, att vidmakthålla den intellektets komplexitet som genomtränger varje enskild fråga på djupet och med skärpa utan förminskad lidelse och sensibilitet – detta kännetecknar en stor personlighet. Att kunna följa en sådan karaktärs påbud genom livets alla skiftningar . . . detta är en seger för människans storsint-het och för verkligt ädelmod.

Ferguson frågar sig var i samhället, i vilken situation, och med vilken utbildning denna storsinta karaktär kan danas. Inte i överklassens salonger, inte i städernas näringskvarter, inte på kungens slott är hans svar:

Hittar man det i plantskolorna för fåfänga och sentimentalitet och munterhet som förvaltar modet och kungör vad som är gentilt? Hittar man det i stora överdådiga städer där folk tävlar om att överträffa varandra i ekipage, klädnad och framgångsrikt renommé? Hittar man det inom hovets eftertraktade inhägnad där vi lär oss le utan att känna nöje, att smeka utan ömhet, att sära med svartsjukans och avundsjukans dolda dolkar, och att låta vår betydelse bero på omständigheter som vi inte alltid behärskar? Nej, men i en situation där hjärtats ädlaste känslor väcks till liv . . .

Den civiliserade människan är belevad och storsint. Det lär man sig inte i affärer och politik utan i genuin vänskap, i ett rikt familjeliv, i uppfostran till grundläggande goda och artiga vanor, i föreningslivets hövliga och ordnade procedurer, i ansvar för grannar och lokalsamhälle, i livslång bildning och estetisk träning, i mission och barmhärtighetsarbete. Ferguson är emellertid sällan konkret i beskrivningen av de sociala sammanhang som krävs för att skapa den storsinta människan.

Även om Ferguson är misstänksam mot den etiska kvaliteten i mak-tens boningar är han övertygad om att civiliseringen av samhället kräver en politisk process. Samhällen som Sparta eller Rom före kejsartiden blev civiliserade genom sin lagstiftning, inte genom sin kommers eller teknologi som var obetydliga. Ett samhälle dominerat av sitt kommersiella näringsliv kan inte bli ett civiliserat samhälle, menar Ferguson.

Det är här, om någonstans, som människan ibland verkar vara en avskild varelse: han har hittat ett mål som honom leder till konkurrens med sina medmänniskor, och han behandlar dem på samma sätt som han behandlar sin boskap och jorden han äger – som medel att utvinna vinst ur.

Enligt Ferguson är det dock inte nödvändigt för samhällsorganisationen att separera och isolera affärlivet från resten (som Platon hade trott). ”Medan tankarna ägnas åt projekt av (yrkes)intresse kan hjärtat förledas att ingå vänskap: medan affärlivet idkas enligt självbevarelsedriften används fritiden för att utöva välvilja och generositet.” Samma person kan leva i både näringsliv och fritidsliv (civilsamhälle enligt vår terminologi) och alltså lyda olika och motsatta bud, inte på samma gång men väl i tidsföljd. Vardagsmänniskan i arbetet följer de normer som gäller för affärer eller i förvaltningen. Men fritidsmänniskan och söndagsmänniskan följer civilsamhällets bud.

De moraliska syndromen må vara olika och motsägande men de kan uppfyllas i sina olika kontexter av en och samma person. Det gäller då att veta i vilket sammanhang man befinner sig, men därom har Ferguson intet att säga. Han är en optimist i upplysningens anda och tycks tro att storsinnet kan slå igenom med nära nog djurisk kraft.

Ett samhälle med tre sektorer

Den ärorika revolutionen i England resulterade i både teori och praktik i ett samhälle som stod på tre ben: staten, marknaden och civilsamhället.

Den tredelning av samhället som fick sin intellektuella analys i skotska upplysningen gjorde det naturligt att splittra samhällskunskapen i tre grenar: statskunskap att studera statskonsten, nationalekonomi att studera näringslivet, och sociologin att studera civilsamhället. Men sociologin hade svårt att komma igång i England. Lättare gick det i Amerika där civilsamhället blev mycket stort. Alexis de Tocqueville gav sina europeiska läsare en lysande skildring hur den nya världen formerades kring dess civilsamhälle.

I sin *La democratie en Amérique* som kom ut mellan 1835 och 1840 skrev de Tocqueville ett kapitel som handlar om föreningar utan politiskt syfte. Här möter oss civilsamhället i full blom.

Amerikaner av alla åldrar, alla samhällsklasser, alla tankeriktningar sammansluter sig outhärligt. De har inte bara kommersiella och industriella sammanslutningar i vilka de deltar, utan de har dessutom andra av tusen olika slag: religiösa, moraliska, allvarsamma, meningslösa, mycket allmänna och ytterst speciella, väldiga och mycket små. Amerikanerna organiserar sig för att ordna fester, grunda predikantskolor, bygga härbärgen, uppföra kyrkor, sprida böcker, skicka missionärer till andra sidan jordklotet; på detta sätt skapar de sjukhus, fångelser, skolor. Gäller det slutligen att hävda en idé eller utveckla en känsla med stöd av någon stor förebild, organiserar de sig. Överallt där man i Frankrike i spetsen för ett nytt stort företag ser regeringen och i England en hög herre, kan man vara säker på att man i Förenta staterna hittar en organisation.

Den amerikanska sociologin tog i högre grad än den europeiska upp civilsamhällets problem på dess egna villkor: här växte fram familjesociologi, föreningslivets och folkrörelsernas sociologi, landsbygdssociologi, stadsociologi, utbildningssociologi, vetenskapssociologi, medicinsk sociologi, religionssociologi, studiet av invandring, rasrelationer, avvikande beteende, allmän opinion.

En mycket central del av det civila samhället får en precis definition i tidig amerikansk sociologi i Charles Horton Cooleys begrepp "primärgrupp". De är de små grupper som är först på plan i vårt biologiska liv, i vilka vi lever ansikte mot ansikte i innerligt förbund med varandra. Dessa barndomens gemenskaper ger oss språket, lär oss hantera våra aggressio-

ner, definierar verkligheten, kort sagt gör oss till det vi inte riktigt var när vi föddes, nämligen mänskliga människor. Stat och marknad är båda alltför opersonliga för att sköta denna uppgift.

Den europeiska sociologin har inte i samma utsträckning som den amerikanska koncentrerats på det civila samhället. Som bäst har den varit en makrosociologi som sökt samspelet mellan stat, marknad och civilsamhälle.

Civilsamhället och demokratin

På den europeiska kontinenten blev civilsamhällets öde annorlunda än i England. Den franska revolutionen sökte radera ut civilsamhället. "När ett samhälle är välstyrkt finns inget behov av privata föreningar", hade Voltaire sagt. I det gamla franska samhället hade rättigheter och egendom tilldelats familjer och civila sammanslutningar. Det var alltså byar, hemman, gods, skrån, församlingar, kloster, universitet etc som hade egendom och rättigheter. Revolutionens samhälle gav egendom och rättigheter antingen till staten eller till enskilda individer, inte till de civila sammanslutningarna. En lag antagen den 7 thermidor år V enligt revolutionens tideräkning förbjöd alla föreningar som ägnade sig åt politiska frågor. Napoleons *Code Civile* utökade förbudet att gälla föreningar med mer än tjugo medlemmar med syfte att mötas dagligen eller på speciella dagar för att ägna sig åt "religiösa, litterära, politiska eller andra verksamheter". Den lagen gällde i Frankrike ända till 1901 (Rose 1954).

Civilsamhället i vår nutida mening är den skotska upplysningens barn, inte den franska upplysningens.

Västeuropas 1800-talshistoria antyder att ett vitalt civilsamhälle är en förutsättning för demokratin. Varför gick demokratin under tre gånger i Frankrike och ersattes av en diktatur medan demokratin i England fortsatte att fredligt utvecklas? Den franske historikern Eli Halévy (1949–52) fann svaret. Frankrike var fattigt på självständiga organisationer mellan staten och hushållen. I England var man rikt utrustad med självständiga klubbar, affärsorganisationer, privata välgörenheter, religiösa församlingar, etc. Här lärde man sig möteskultur, omröstningar, och att leda under demokratiskt ansvar. I dessa grupper bildades handfasta opinioner. Några av dessa opinioner kunde vara kritiska mot staten, men man vågade ändå uttrycka dem eftersom det fanns stöd från en grupp likatänkande. Tidigt bildades partier som kunde samla civilsamhällets problem och åsikter och föra in dem i den politiska processen. Och tidigt bildades fackföreningar som kunde hävda civilsamhällets krav mot marknaden.

Vi fick samma erfarenhet i Sverige. I sin nu klassiska bok om folkrörelserna visar E H Thörnberg (1943) hur Sverige importerade civilsamhäl-

lets föreningsliv. Det kom inte från Frankrike och Tyskland men från England och Amerika: frälsningsarmén, metodister, baptister, NTO, IOGT, och andra. Många svenskar som emigrerat till USA, återbördades till hemlandet och med sig hade de problemlösningar från "the nation of joiners". Folkrörelserna, vårt civilsamhälles stoltaste skapelser, blev en skola för den politiska demokratin.

Marx och Weber

Marx gav inte mycket utrymme åt civilsamhället. På ett enda ställe i den engelska texten av det *Kommunistiska manifestet* talas om civila samhället. Det gäller dess opinions- och intresseklyftor.

The latent causes of faction . . . we see them everywhere brought into different degrees of activity, according to the different circumstances of civil society. A zeal for different opinions concerning religion, concerning government, and many other points, as well of speculation as of practice; an attachment to different leaders ambitiously contending for preeminence and power; or to persons of other descriptions whose fortunes have been interesting to the human passions, have, in turn, divided mankind into parties, inflamed them with mutual animosity, and rendered them much more disposed to vex and oppress each other than to cooperate for their common good. . . . But the most common and durable source of factions has been the various and unequal distribution of property. Those who hold and those who are without property have ever formed distinct interests in society.

Det civila samhället är ingen harmonisk idyll. Dess klyftor speglar enligt Marx och Engels klassklyftorna, dvs den ojämlika äganderätten till näringslivets produktionsteknologi. Inte ens staten är i Marx resonemang en självständig del av samhället, den är närmast ägarklassens verkställande organ.

Max Weber återknöt i sin makrosociologi uppdelningen av samhället i olika sfärer. Stat och ekonomi kompletterades av Weber, inte med en stort tält kallat civilsamhället, utan med dess historiskt givna komponenter. Han anger sju livsområden (*Lebensordnungen*) för de utvecklade samhällena: de ekonomiska, politiska, religiösa, intellektuella, erotiska livsområdena och familjelivet. Vart och ett motsvaras av en värdesfär (*Wertsphär*) av speciella prioriteringar. Livsområdena utvecklar sina prioriteringar i stor självständighet från varandra (*Eigengesetzlichkeit*). I ett par lysande föreläsningar om politik som yrke och vetenskap som yrke belyste han livsområdenas konkurrens som en gudarnas eviga kamp. Att personligen leva rikt och fullt är tyvärr ganska omöjligt för då skall man på en gång erövra alla livsområden.

Weber som så starkt visat rationaliteten i den europeiska utvecklingen tvingas till tveksamhet när han diskuterar differentieringen i livsområden. Varje livsområde tycks ha sin högst egna variant av rationalitet.

Livsområdena behandlar varandra nuförtiden som en omgivning som man måste ta viss hänsyn till. Men man behöver inte förstå särskilt mycket av andra områden än sitt eget. Den franske filosofen J-F Lyotard har dragit den yttersta slutsatsen: hela idén med en gemensam och universell rationalitet är omöjlig. Våra ord och meningar beror ju av det sammanhang som olika livssituationerna utgör och kan inte förstås ordentligt utanför dem. Ingen samhällssfär, inget livsområde, besitter ett överspråk som gäller för alla andra områden. Vårt samhälle är snarare som en modern dagstidning med sina sektioner och skilda chefredaktörer. Alla har de sina bedömningsgrunder. Ingen har kriterierna som gäller för alla de andra.

Detta var också budskapet i vårt tankeexperiment med Moses i Aten.

	STATS- KONST	CIVIL- SAMHÄLLE	NÄRINGS- LIV
Engelsk/ skotsk upplysning	John Locke (1632–1704) <i>Two Treatises on Government</i> 1690	Adam Ferguson (1723–1816) <i>Essay on the History of Civil Society</i> 1767	Adam Smith (1723–90) <i>The Wealth of Nations</i> 1776
Weber	Politisk sfär	Religion Vetenskap Konst Etik Familj, erotik	Ekonomisk sfär
Samhälls- vetenskap	Statskunskap Juridik	Sociologi (amerikansk)	Nationalekonomi Företagsekonomi

Därmed är konturerna klara för det moderna västeuropeiska samhället, både i teori och praktik. En monolitisk flerfunktionsstruktur dominerad av staten eller kyrkan har differentierats till ett allsidigt samhälle i form av sex enfunktionsstrukturer, var och en med sitt belöningsystem, sina speciella friheter, sina speciella varianter av rationalitet.

KARDINALINSTITUTION	TYP AV FRIHET
---------------------	---------------

Statskonst	Medborgerliga friheter
Näringsliv	Näringsfrihet
Vetenskap	Akademisk frihet
Religion	Trosfrihet
Etik	Samvetsfrihet
Konst	Konstnärlig frihet

Till dessa institutioner kommer så "den lilla världen": Fergusons um-

gängesliv och vänskapsband, de Tocquevilles sällskapliga föreningsliv, Webers familje- och erotiska sfärer, Cooleys primärgrupper, m m.

Ingen annan civilisation än den europeiska har vågat sig på en så långtgående differentiering. Kardinalinstitutionerna – statskonst, ekonomi, vetenskap, religion, etik och konst – är höggradigt självreglerande och autonoma. Varje kardinalinstitution behandlar de andra som en omgivning eller miljö till vilken man aktivt måste anpassa sig. Men ingen styr över någon annan. Detta är det unikt europeiska. Denna *Eigengesetzlichkeit*, ”horisontella subsidiaritet”, är ett stort experiment i historien, ett experiment vars framgång vi ännu inte kan garantera. Dess honnörssord är civila fri- och rättigheter, frihandel, akademisk frihet, religiös tolerans, samvetsfrihet, och konstnärlig frihet.

Etiken

Man kan inte hävda att etiken i Europa är lika väl utvecklad som konst, vetenskap, religion, affärsliv och politik. Att en beroende världslig moral uppstod så pass långsamt antyder en uppenbar svaghet i vår sociala ordning. Till stor del lever den europeiska etiken alltjämt inom religionens ramar. Vi söker just nu åtgärda denna brist på starka och självständiga etiska institutioner. Förbättringar som etiska kommittéer vid sjukhus och forskningsinrättningar, etiska vakthundar vid finansiella marknader, etiska ombudsmän vid företag och medier, etiska koder för olika yrken – allt detta är nu på väg.

Våra välfärdsinstitutioner kan sägas representera det bästa vi har av etiska institutioner. Visst kan det vara ekonomiskt lönsamt att hjälpa sjuka att bli friska så att de kan göra nytta igen. Men det finns få rent ekonomiska skäl att ta hand om de kroniskt sjuka, de handikappade, de deformerade småbarnen, eller de senildementa äldre. Vi gör det av etiska skäl, inte av ekonomiska. Visst kan det vara politiskt fördelaktigt att ordna generella försäkringar som utfaller vid föräldraskap, sjukdom eller ålderdom; det är populära beslut som ger röster från breda folklager. Men småbarn med inkapaciterande hjärnskador eller senildementa äldre deltar inte i val. Åtgärderna för dem har en etisk motivering snarare än en politisk. Människovärdet är en klenod som varken har marknadspris eller kan ingå i politiska kalkyler. Barn, äldre, handikappade och sjuka skall leva ett värdigt liv.

Europas imperier

Imperier som söker integrera Europa politiskt har kommit och gått under den europeiska strukturerings långa historia. Ju mera differentierat det europeiska samhället blivit, desto kortare tid har dess imperier bestått.

Det frankiska kungadömet, 482–814, bestod omkring 330 år. Dess störste härskare, Karl den Store, kallade sig själv ”kung och biskop” och den struktureringsprocess som vi har talat om här hade då inte börjat.

Det medeltida tyska kejsardömet 962–1250 omfattade nära 290 år, från mitten av niohundralet till mitten av tolvhundralet. De slogs, som vi just noterat, för sin rätt mot påven: de två svärden.

Habsburg-imperiet 1495–1620 varade i gott och väl 100 år. Den bestående symbolen för detta imperium, el Escorial utanför Madrid, var ett kungligt slott, tillhåll för ett hov och en byråkrati som styrde merparten av Europa, ett kloster, ett propagandacentrum för motreformationen, och därtill ett mausoleum där de avlidna härskarna är begravda. Detta imperium upprätthöll en ambivalent relation till kyrkan. Dess störste härskare, Karl V, abdikerade för att sluta sitt liv i kloster. Det inre motståndet mot imperiet var som störst i spanska delen av Italien och i spanska Nederländerna, där differentieringsprocessen hade kommit längst.

Det tidiga 1800-talet, 1803–1814, bevittnade hur Napoleons kejsardöme skapades och föll. Detta välde varade mindre än 15 år. Vid den tiden hade konturena till ett institutionellt differentierat samhälle i Centraleuropa redan börjat klarna. Napoleons stora fiende, England, var den tidens mest differentierade land.

Hitlers europeiska välde, 1939–1945, varade i fem år vid mitten av detta århundrade. Han väckte motstånd inte bara från politiska organ utan även från de religiösa, konstnärliga, vetenskapliga och ekonomiska samfundet i ett alltmer differentierat Europa.

Tydligen blev försöken att i Europa återskapa något som liknar det romerska imperiet i omfattning och uppbyggnad mindre och mindre framgångsrikt och varaktigt, allteftersom kardinalinstitutionernas subsidiaritet växte.

Amerika

Hur Latinamerika strukturerades färgades från början av den erfarenhet som gjorts på den iberiska halvön. De mål som Karl V hade för Nya Spanien var inte oberoende kardinalinstitutioner för politik, kyrka, och affärs- liv, utan en organisk stat, hierarkisk och harmonisk.

De latinamerikanska samhällena i dag har i sin botten kvar hierarkiska institutioner som fungerar som starka, beskyddande patroner. Offentliga och privata verksamheter blandas mer ohämmat än i Europa och Nord-

amerika. Ekonomin är mer merkantilistisk än frihandlande med många sammanblandningar av affärsbeslut och politiska beslut.

Struktureringen av Förenta Staterna startade från ett senare stadium av europeisk historia än den latinamerikanska: de engelska och franska revolutionernas. Vi har redan sett hur dess civilsamhälle blev mycket stort. Amerikanerna lärde sig bättre än européerna att själva lösa sina problem utan att blanda in staten. Förutom många europeiska inflytanden finns i nordamerika också unikt inhemska sådana, till exempel, "the frontier" (gränslinjen för koloniseringen) och "the melting pot" (smältdegeln för invandrare).

När Thomas Jefferson i den amerikanska Självständighetsförklaringen talade om oförytterliga rättigheter och sade att "bland dessa är liv, frihet och sökandet efter lycka" hade orden välkända förebilder. John Locke hade vid tiden för de engelska revolutionerna, angivit tre rättigheter: "liv, frihet och egendom". George Mason, Jeffersons statsmannakollega, hade skrivit i delstaten Virginias Rättighetsförklaring om "åtnjutandet av liv och frihet, med förvärvet och ägandet av egendom, samt sökandet och ernåendet av lycka och trygghet som medel". Jefferson övergav dock hänvisningarna till egendom. Han skrev: "sökandet efter lycka" och tillade "bland dessa" i texten, vilket antyder att det även fanns andra.

I Jeffersons eget liv behöver man inte betvivla att sökandet efter lycka var ett paraply som skydde hans jakt på penningar, makt, kunskap och konstnärlig skönhet likaväl som på ett ståtligt familjeresidens. Han är känd för orden om att "den regering regerar bäst som regerar minst", vilket ger full frihet för icke-politiska verksamheter. Lincoln putsade idén så att den fick en solidare kärna av klokhet, nämligen att "en regering skall göra för folket vad folket inte kan göra för sig självt".

I det amerikanska samhället blev så den politiska styrelsen begränsad. Kolonialmakten hade inte lämnat efter sig stora centralbyråkratier. Konstitutionen förbjuder varje band mellan staten och religionen. I stället växte ekonomin och blev den dominerande institutionen. Ofta fick dollarn utslagsröst i politiken, i religionen, i vetenskapliga och konstnärliga sammanhang. Affärsledare dominerar styrelser för universitet och museer. I den omtyckte F Scott Fitzgeralds anda kunde kiosklitteraturens hjältar, när de smekte sin rika flickväns hår, nästan höra prasslet av dollarsedlar. Ja, själva hennes parfym bar doften av pengar. I dagens Förenta Stater styr ekonomin ofta övriga delar av tillvaron, kärlekslivet inte oräknat.

"The business of America is business", sade en av dess presidenter. Europas business är statskonst och förvaltning, konst och bildning, och så mycket affärer som de senare kan bära. Det finns en skillnad, åtminstone i grader.

Och ändå – just därför att de nobla idealen med ursprung i Västeuropa om självständiga kardinalinstitutioner också hade fått en fast tillflykt i

Nordamerika, ökades deras chanser att överleva just i Europa. De är gångbara i Europa av i dag till stor del därför att Förenta Staterna framgångsrikt har slagits för dem i detta århundrades stora europeiska krig.

Östeuropa

Den institutionella differentieringen som i Västeuropa började med kyrkans kamp mot staten fick, som sagt, aldrig någon motsvarighet i Ryssland. Peter den store sökte ge Ryssland den västeuropeiska strukturen men resultatet blev kortvarigt och ytligt. Tsardömets caesaropapism övertogs av kommunismen. Statsmakternas kontroll av alla samhällets övriga kardinalinstitutioner blev total. Kommunismens fall bröt denna utveckling, och Jeltsin försöker när detta skrivs att ge sitt land en mer västeuropeisk struktur. Det går inte att bedöma om han kommer att lyckas bättre än Peter den store.

Öst- och Centraleuropa har betydligt längre erfarenhet av kommunism än av demokrati. Kommunistpartierna besatte inte bara staten och socialiserade företagen och kollektiviserade jordbruken. De tillät inte heller några självständiga grupper mellan staten och hushållen, det vi kallat det civila samhället. Fackföreningar blev organ för enpartiväldet. Även en lokal idrottsförening msåte göra sin nominering av ordförande i samråd med det statliga riksidrottsförbundet. De godkända personer som fick leda myndigheter, företag och sammanslutningar blev en härskarklass, ”nomenklaturen”.

I Polen kollektiviserades inte bönderna och partiet fick aldrig full kontroll över kyrkan; en del av civilsamhället överlevde. Landet hade därför en förutsättning att bli det första att kasta av sig kommunismen.

Kommunisterna kunde inte undertrycka alla människors integritet. Systemet baserades på lögn. Officiellt stödde kommuniststaten mänskliga rättigheter och frihet och ställde upp för arbetarna. I praktiken brydde man sig inte om mänskliga rättigheter, undertryckte friheten och sög ut arbetarna. Sådant visste medlemmarna i Solidaritet, och de kunde i sina gemenskaper utveckla ett eget sätt att tala om dessa ting som genomskådade nomenklaturans klichéer.

Även enstaka intellektuella kunde, som Vaclav Havel beskriver det, ”leva i sanning”. De behövde då stöd i små gemenskaper, ”ett andra samhälle” baserat på ”antipolitik” (Adam Michnik), ”öar av positiv avvikelser” (Jan Carnogursky), eller ”en parallell samhällsordning” (Vaclav Benda). De nya gemenskaperna innefattade ambulering universitet, egna informationsnätverk (*samzidat*), eget fromhetsliv, eget konstliv, självständiga fackföreningar, etc. Det blev detta nya civilsamhälle som på

sena 1980-talet genomförde den fredliga revolutionen mot kommuniststyret.

I dagens Öst- och Centraleuropa finns en stor paradox: det framgångsrika civila samhälle som kunde störta kommunismen är otillräckligt för att upprätthålla demokratin. Det byggde på en negation av kommuniststyret – antipolitik var ordet – och dunstade bort när kommunistisk politik dunstade bort.

Man upptäcker nu att ett nytt civilsamhälle ingalunda uppstår automatiskt när staten släpper sitt grepp. På de flesta håll saknas ännu motsvarigheterna till Västeuropas arbetsgivarföreningar som förhandlar med fackföreningar, handelskammare, branschföreningar, frivilliga humanitära organisationer, sällskapsklubbar etc. Partiernas gräsrotsorganisationer är också mycket dåligt utvecklade.

Privatiseringarna i Östeuropa kommer – om de får fortsätta – att i sinom tid skapa en medelklass med en livsstil förankrad i ett civilsamhälles många gemenskaper. I flera länder i Central- och Östeuropa går emellertid privatiseringen långsamt eller inte alls och företrädare från den gamla nomenklaturen är reellt eller formellt tillbaka vid makten.

Hoten

En social ordning byggd på differentiering och pluralism hotas så snart som någon insisterar på att diktera hur våra liv och våra institutioner skall formas – vare sig det är en politiker, en affärsman, en vetenskapsman, en artist, en moralist eller en präst. Och hotet är lika verkligt om han talar i namn av freden, det nationella intresset, miljön, välfärden, gudomen eller vad det annat kan vara.

Motståndet mot den nya ordningen av *Eigengesetzlichkeit*, självständiga kardinalinstitutioner i Västeuropas sociala struktur, visade sig nästan från dess tillblivelse. Denna nya ordning sades ägnad att fördärva all traditionell social sammanhållning och leda till social upplösning, uppamma kriminalitet, familjens sönderfall och misär.

Den nya ordningen hotades när språket och etniciteten under det tidiga 1800-talet framträdde som basen för nationalstaterna. Dessa stater, som var angelägna att skapa kulturell identitet, städslade konsten och utbildningssystemen. Nationalromantik uppmuntrades i konsterna. Skolorna blev statsskolor. Universitetsprofessorerna blev statstjänstemän vars tankes lojalitet skulle riktas mot deras nationalstater, inte bara mot deras egna discipliner. På det hela taget vann emellertid vetenskapens internationalisering slaget.

Under första hälften av 1900-talet trodde många att endast en stark centralstyrd stat – fascistisk eller kommunistisk – skulle kunna återställa

och garantera gemensamma intressen. Total kontroll över hela samhället vilade på nytt hos de politiska institutionerna, låt vara att detta läge blev kortlivat.

Under den andra hälften av 1900-talet tror många att en etik som skyddar barn och äldre, sjuka och handikappade bara kan administreras och upprätthållas av en välfärdsstat, som kontrollerar lejonparten av alla samhällets resurser och därmed ger statsmakterna faktisk hegemoni, vad svenskar kallat "det starka samhället". Denna stat är så omfattande att den återigen förskjuter den faktiska hegemonin över hela samhället till den politiska sfären. Det är talande att aktuella rapporter om de europeiska välfärdsstaterna utan undantag talar om ansträngda statsbudgetar och ofta uttrycker önskan att få föra tillbaka en del av välfärdsuppgifterna till det civila samhället.

Avvikelserna från den huvudströmning som den europeiska struktureringen bildar är många, och den överaktiva välfärdsstaten är en av dessa avvikelser. Det är min långsiktiga prognos för de europeiska samhällena att de etiska institutionerna – i första hand de som tar ansvar för barn, sjuka och äldre – i sinom tid kommer att frigöras från staten ungefär som samfunden, näringslivet, konsten och vetenskapen redan frigjort sig från statens styrning. Statsmakternas roll i dessa autonoma institutioners liv blir att underlätta, inte att styra.

NOTER

- * Anförande på Sociologförbundets konferens i Växjö den 27–29 januari, 1994. Delar av denna föreläsning har tidigare hållits och publicerats bl a som "The Structuration of Europe", *International Journal of Public Opinion Research*, vol 3, no 4, 1991, pp 309–322.
- ² Platons analys har uppdaterats i Jane Jacobs (1992). Liksom förebilden är den skriven i dialogform. Problemet med att återlämna det deponerade vapnet betraktas som en klyfta mellan det kommersiella moralsyndromet och väktarnas: att inte lämna tillbaka vapnen betraktas "as form of policing" (s 30). Jacobs tvingas till detta genom att hon inte erkänner att civilsamhället har ett eget moralsyndrom som skiljer sig från både väktarnas och handelsmännens.
- ³ En representativ nutida definition gör civilsamhället till en avgränsad del av totalsamhället, skild från stat och marknad: "För att börja med en negation är det civila samhället alldeles uppenbart inte en opersonlig och formell hierarki av den typ vi känner från institutionerna i den offentliga sfären. Civilsamhället är till sin "natur" något icke-statligt, och kan mer liknas vid en spontan ordning av fritt och personligt baserat utbyte. Men det skiljer sig å andra sidan radikalt från det icke-statliga och fria utbyte som styrs av utbud och efterfrågan, och därför hör marknaden till. Det civila samhället omfattar två skilda komponenter, dels de nära och personliga gemenskaperna som familj, släkt och vänskapsband, dels det fria organisationslivet av intresseorganisationer, politiska partier, religiösa föreningar och privata sällskap. . . . Överhuvud är frivillighet och personliga lojaliteter civilsamhällets mest utmärkande karakteristika." (Arvidsson, Berntson och Dencik, 1994, s 85–86). Observera dock att det finns betydande samtida författare som låter också marknaden ingå i sin definition av det civila samhället, t ex Vicor M Pérez-Díaz (1993, kap 2).

- ⁴ Fergusons idéer infördes i Sverige dels genom översättningen *Försök till historien om borgerligt samhälle* (1790), dels i ett stort tal i Vetenskapsakademien 1789 av upplysningsfilosofen Nils von Rosenstein, som var Svenska Akademiens förste sekreterare och kungabarnens lärare. Torgny Segerstedt kände väl till Fergusons arbete. Innan han blev Sveriges första professor i sociologi i Uppsala hade han skrivit en filosofisk avhandling om de skotska filosoferna (*Moral Sense-skolan och dess inflytande på svensk filosofi*, 1936), och han har senare haft tillfälle att återvända till Ferguson i en skrift om von Rosenstein i Svenska akademins minnesteckningar (1981). En genomgång för svensk publik av Fergusons samhällsteori har gjorts av Uppsalasociologen Björn Eriksson (1988).

REFERENSER

- Arvidsson, Håkan, Berntson, Lennart och Dencik, Lars (1994) *Modernisering och välfärd. Om stat, individ och civilt samhälle i Sverige*. Stockholm: City University Press.
- Eriksson, Björn (1988) *Samhällsvetenskapens uppkomst. En tolkning ur den sociologiska traditionens perspektiv*. Uppsala: Hallgren & Fallgren Studieförlag AB.
- Halévy, Elie (1949–52) *A History of the English People in the Nineteenth Century*. 6 vol., London: Benn.
- Jacobs, Jane (1992), *Systems of Survival: a Dialogue on the Moral Foundations of Commerce and Politics*. London: Hodder and Stoughton.
- Pérez-Díaz, Vicor M. (1993) *The Return of Civil Society: The Emergence of Democratic Spain*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Popper, Karl R. (1962) *The Open Society and Its Enemies*, vol 1, *The Spell of Plato*. Fjärde upplagan, London, Routledge and Kegan Paul.
- Rose, Arnold M. (1954) 'Voluntary Associations in France': *Theory and Method in the Social Sciences*. Minneapolis: University of Minnesota Press, s 72–115.
- Thörnberg, E. H. (1943) *Folkrörelser och samhällsliv i Sverige*. Stockholm: Bonniers.

SUMMARY

Hans Zetterberg

Societal Spheres in the Light of History

A division of society into statecraft, economy, and civil society is found in Plato's *Republic*. Its theoretical base is the differentiated and sometimes contradictory norms for these spheres. The mainstream of European structuration is traced from the 'two swords' – state and church – that structured western European society in the Middle Ages to the six societal spheres (or cardinal institutions) of society – the economy, government, science, religion, ethics, and art – that are visible today. Each maintain a large measure of independence (Weber's *Eigengesetzlichkeit*). Each is dependent on a special type of freedom: civic liberties, free trade, academic freedom, religious toleration, the right to follow one's conscience, artistic license. The paper pauses in this differentiation process at special junctures: the English revolution, the emergence of the Latin American and North American societies, the evolution of modern society as an underpinning of democracy, the emergence of the European Union, and the post-Communist Central and Eastern Europe.

Recensioner

Mats Ekstrøm: *Residential Relocation, Urban Renewal and The Well-being of Elderly People*. Uppsala: Acta Universitas Upsaliensis, 1994.

Resyme av avhandlingen

Denne avhandlingen tar for det første sikte på å gi et sustansielt bidrag til den sosiologiske kunnskap om sammenhenger mellom flytting, omfattende byfornyning og eldres helse. For det annet vil den gi et bidrag til en metodologisk argumentasjon, til å utvikle det som kalles *en realistisk tilnærming* i forskningen om det sosiale livs betydning for helse og velbefinnende. Avhandlingen består av en omfattende spesiell avhandlingsdel og som vedlegg følgende 7 artikler: 1. *Relocation and Health Effects on the Elderly: A commented Research Review*, 2. *The Elderly and Housing Relocation in Sweden: a Comparative Methodology*, 3. *Migration Patterns and Migration Motives among the Elderly: Swedish data in a Comparative Perspective*, 4. *Effects of Residential Relocation on Mortality and Morbidity Among Elderly People*, 5. *Sociological Explanation and the Limits of Variable Analysis: A Critical Analysis with Examples from Medical Sociology*, 6. *The study of Power Mechanisms: An Interactive and Generative Approach to a Case Study of Swedish Urban Renewal* og 7. *Elderly People's Experiences of Housing Renewal and Forced Relocation: Social Theories and Contextual Analysis in Explanations of Emotional Experiences*. Berth Danemark er medforfatter på artikkel 1, 2, 3, 4 og 6, Lennart Bodin på artikkel 4. Som det fremgår av titlene representerer disse artiklene forskning med svært ulike metodiske tilnærminger til temaet eldre, flytting og velbefinnende, samt en artikkel som mer spesielt kritisk analyserer bruken av variabelanalyse som grunnlag for forklaringer i sosiologi.

Innledningsvis får vi en kort rekonstruksjon av viktige deler av forskningsprosessen som ligger bak avhandlingen, og som førte til en økende erkjennelse av at den sosialepidemiologiske variabelorienterte forsknings-tilnærming har meget store *begrensninger* når det gjelder å få fram kunnskap om kausale sammenhenger mellom sosiale forhold og eldres helse eller velbefinnende. Mer spesifikt blir en konklusjon underveis at forskning "concerning relocation and the health of the elderly appeared to have reached a point where it had become more urgent to examine the foundations on which the research rested than to carry out additional empirical studies within established frameworks" (s 17). Videre studier av bl a

kritisk realisme førte til at den opprinnelige oppfatning av forskningsobjektet ble problematisert og til at forskningsspørsmålene ble omformulert. Heller enn å spørre om *hvilke korrelasjoner* som kan observeres, eller *hvor vanlig* noe er, blir det ut fra den tilnæringsmåten kritisk realisme har inspirert til, viktig å spørre *hvordan* fenomenene *internt* henger sammen og *hva det er* ved et visst fenomen som forårsaker forandring i et annet fenomen.

Ut fra dette perspektivet blir følgende to spørsmål viktig i forskning om flytting og eldre helse: 1) Hvilken mening (innbörd) har flytting for den eldre? og 2) Hvilke grunnleggende sosialpsykologiske strukturer har avgjørende eller stor betydning i denne sammenheng? Det første spørsmålet fører til at flytting ikke defineres som en avgrenset begivenhet, men som en integrert del av en sosial, biografisk og emosjonell meningskontekst. Med en slik definisjon vil vi være opptatt av å finne ut *hvordan* flytting påvirker helse og velbefinnende. Det andre spørsmålet leder til at en må gå grundigere inn på selve fenomenene helse og velbefinnende, og til at en ikke kan redusere dem til ulike empiriske indikatorer.

Den omfattende sosial-epidemiologiske variabelanalysen gir ingen støtte til hypotesen om at flytting i sin alminnelighet leder til økt mortalitet eller til økt forbruk av helsetjenester blant eldre, og en surveyundersøkelse støtter ideen om at det er fruktbart å studere eldre flytting i et prosessorientert perspektiv. Studier basert på deltakende observasjon og mer dyptgående uformelle intervjuer blant eldre utgjør det empiriske grunnlaget for analyser på ulike nivå. Disse analysene leder til flere konklusjoner med hensyn til hva en bør rette oppmerksomheten mot når en ønsker å analysere hvordan skifte av bosted påvirker eldre menneskers helse og velbefinnende. For det første bør en i studiet av sosial planlegging søke å avdekke maktmekanismer som kan ligge under ulike oppfatninger av hva som er problemene og hva som er akseptable løsninger for ulike grupper mennesker. For det andre bør en rette oppmerksomheten mot de sosiologiske teoretiske bidrag til en sosiologi om emosjoner. Teoretiseringer i tilknytning til begreper som fremmedgjøring, ontologisk sikkerhet, skyld og skam, kan gi vel så mye innsikt i forholdet mellom flytting og helse som teoretiseringer i tilknytning til begrepet stress som i dag synes å dominere i mye av forskningen på dette området. For det tredje bør analyser av hjemmets mening (innbörd) og folks livss historier være viktige elementer i forskningen om hvordan det å skifte bolig påvirker eldre menneskers helse og velbefinnende.

Den viktigste konklusjonen når det gjelder metodologi er at det gjelder å ta alvorlig de begrensninger variabelanalyser har med hensyn til å skaffe fram kunnskap som er relevant for sosial planlegging og forebyggende helsearbeid og dermed gi rom for forskning basert på andre epistemologiske utgangspunkt.

Diskusjon

Jeg slutter meg helt til avhandlingens kritikk av variabelanalysens dominans slik den i dag manifesterer seg innen forskningen om sammenhenger mellom sosiale forhold og ulike mål på helse. Det er dypt problematisk at såvel innen de medisinske institusjoner som innen planleggende og administrative myndigheter generelt er det harde fakta dokumentert gjennom forskning basert på en positivistisk epistemologi som dominerer når det gjelder å bli definert ikke bare som *vitenskapelig* kunnskap, men som kunnskap *overhodet*. Det trengs derfor mye og god kritisk forskning for å rive ned det hegemoniet variabelanalysen har innenfor det sosialmedisinske området. Denne avhandlingen er et *godt* bidrag i denne sammenheng.

Men som ved alle forskningsarbeider i samfunnsvitenskapene, også de gode, kan det reises viktige innvendinger mot en del av argumentasjonen og resonnementene som presenteres. Det betyr at en på basis av det samme materialet kan dra noen andre konklusjoner hva angår fremtidig forskning om sammenhengen mellom sosiale forhold og helse enn Ekstrøm gjør. Jeg vil her komme med noen slik alternative resonnementer og konklusjoner på basis av de arbeidene som er grunnlaget for avhandlingen.

Jeg vil starte ut med å ta utgangspunkt i et oppsiktsvekkende funn fra den sosialepidemiologiske registerstudien som i avhandlingen ikke blir gjort til gjenstand for noen grundig drøfting: Det er det faktum at den *bostadssaneringen* som er undersøkt, førte til en *klart høyere dødelighet* blant de eldre, enten de flyttet fra området eller ikke (artikkel IV, s 1 og s 6). Mortalitet er et meget reliabelt og dramatisk mål på uheld, og det faktum at bostadssaneringen førte til økning i denne, er et dramatisk funn. Selv om bostadssaneringen ikke forklarer *så mye* av dødeligheten, er det likevel snakk om en dokumentert overdødelighet. Det faktum at flytting generelt ikke synes å øke dødeligheten blant eldre, men at denne bostadssaneringen gjorde det, uavhengig av om beboerne flyttet eller ikke, kan være utgangspunkt for en annen type kritikk og dreining av forskningen på dette området enn det Ekstrøm velger å gjøre. Ekstrøms valg kan kanskje delvis være betinget av at han overser betydningen av akkurat dette funnet, eller at han har vurdert dette annerledes enn jeg gjør.

Men den etter min vurdering sensasjonelle konklusjon som kan trekkes på basis av registerstudien og den glimrende kvalitative studien av maktmekanismene bak saneringen som presenteres (artikkel VI), er at bostadssanering av et område i dagens Sverige som langt fra representerte slum og forfall, og der beboerne egentlig ble antatt å ha sterke demokratiske rettigheter, førte til så store helsepåkjenninger blant de eldre beboerne at mortaliteten økte sammenlignet med alle andre gupper eldre. Jeg anser at dette funnet for det første burde kunne gi grunnlag for en meget skarp

kritikk av de myndighetene som gjennomførte denne saneringen. Spørsmålet er ikke primært om *hvor stor* overdødeligheten er, men om det overhodet er akseptabelt *at den økte*.

For det andre kunne dette funnet ført til at en ikke i første omgang avviste variabelanalyser, men til at en gikk mer kritisk inn på en av de dominerende uavhengige variabler i denne forskningen, nemlig *flytting/ikke-flytting*. Fra alle de studiene som presenteres i avhandlingen, er det rimelig å slutte at det er langt mer meningsfylt å studere hvilke helsepåkjenninger ”*tvungen* flytting” eller ”*utsatt for bosstadssanering*” kan tenkes å medføre enn å studere effekten av flytting generelt. Fra flytternes perspektiv kan fenomenet flytting innebære enorme ulikheter med hensyn til motiver, ønskelighet og frivillighet. Nettopp ut fra den kunnskap og de resonnementer om hjemmets mening og om betydningen av makt og kontroll som legges fram i denne avhandlingen, blir det innlysende at det er meningsløst å fortsette å studere sammenhengen mellom all slags flytting (til forskjell fra ikke-flytting) som *ett slags* fenomen og ulike typer helsevariabler. På dette punktet er avhandlingen meget overbevisende.

Men variabelanalyser der en undersøker effekten på eldres helse av *ytre* begivenheter som endrer grunnleggende forhold ved hjem og nabolag, mener jeg fortsatt er meget viktig. Og fordi mortalitet er en meget reliabel og dramatisk indikator på uhelse, bør vi bruke den i slike studier og argumentere for at en liten økning i dødelighet sannsynligvis indikerer en langt større økning i helseproblemer som det er vanskeligere å måle.

Kritikken en i første omgang bør reise mot forskningen på dette området er altså ikke bruken av metodikken i og for seg, *men at så mange av variabelanalysene er uinformerte og ateoretiske*. Det bør bli et krav om at både substansiell og teoretisk kunnskap i langt større grad enn i dag bør brukes for å komme fram til sosiale variable som det er meningsfylt å betrakte som indikatorer på ”noe av det samme”. Om all forskning innebærer forenkling i forhold til en kompleks og komplisert virkelighet, er det viktig å komme fram til fruktbare og innsiktsgivende forenklinger. Denne avhandlingen gir egentlig gode argumenter for å fortsette med slike variabelanalyser *der den sentrale uavhengige variabelen er en eller annen ytre påtvungen begivenhet som dessuten er politisk manipulerbar*. Empiriske korrelasjoner som påviser økning i ”onde forhold” som mer dårlig helse, mer maktesløshet o l er meget viktige konkrete bidrag om samfunnsvitenenskapen skal ha en frigjørende og kritisk funksjon. Nettopp slike funn er det vanskeligst for planleggere og politikere å se bort fra. Og en påpekning av økning i onde forhold i kombinasjon med en kvalitativ studie som avslører at *maktforholdene* har vært avgjørende og dermed at denne økningen hadde vært mulig å unngå – er ikke dette en form for kritikk som burde ha stor virkning i dagens skandinaviske velferdsstat? Jeg anser at disse studiene i kombinasjon er mer egnet som *samfunnskritikk* enn den

kvalitative studien som påviser hvordan emosjonelle erfaringer, hjemmets mening og livshistorie fører til store ulikheter hvor stor helsepåkjenning (om noen) bostadssaneringen medførte (artikkel VII). Den type forståelse vi får av denne artikkelen, kan være viktig nok for sosiale myndigheter, men en slik studie alene vil neppe kunne fungere spesielt samfunnskritisk, eller få oss til å bli spesielt-opptatt av sosial urettferdighet. Den viser jo at det er så mange faktorer som spiller inn, og at mange av disse ikke kunne ha vært annerledes, eller i alle fall ikke er mulig å forandre. Derimot kan studier som denne øke forståelsen for hvordan f eks sosialarbeidere kan hjelpe individuelle eldre til å mestre en slik påkjenning som bostadssanering noe bedre.

Spørsmålet om samfunnsvitenskapelige studier fungerer samfunnskritisk, eller får oss til å bli opptatt av sosial urettferdighet, bestemmes ikke av hvilken metode som brukes. Det er verdt å huske på at variabelanalyser har vært meget viktige for å avdekke hva som har blitt oppfattet som sosialt urettferdige fordelinger, og at en anklage mot f eks en god del av de kvalitative studiene innen symbolsk interaksjonisme, har vært at de ikke avdekker strukturell tvang og systematiske klasseulikheter når det gjelder muligheter for å velge. Dette er forhold som Ekstrøm kunne ha diskutert, og som kanskje hadde ledet til noen andre konklusjoner enn de han har lagt vekt på.

Spørsmålet om bostadssanering i områder der mange eldre mennesker bor skal foretas eller ikke, hverken kan eller bør selvsagt forskning alene få gi svar på. Og heller ikke bør medisinske sosiologer alene være meningsberettigede eksperter i slike sammenhenger. I det konkrete tilfelle kan det også hende at boligområder som står og forfaller blir så ustabile og lite attraktive at dette fører til store helsepåkjenninger for dem som ikke har ressurser til å flytte frivillig. Hva denne avhandlingen viser, er imidlertid at bostadssanering i dagens Sverige kan ha en rekke alvorlige negative konsekvenser når det gjelder eldre menneskers helse, men at det går an å redusere disse negative konsekvensene om en ikke overkjører beboerne, men lar dem både som gruppe og individuelt få en viss kontroll over prosessen. Dette er i den viktigste substansielle konklusjon jeg trekker ut av avhandlingen, men som ikke Ekstrøm selv eksplisitt kommer med.

Det Ekstrøm isteden gjør, er å gi oss et godt bidrag til den metodologiske litteratur om variabelanalysens grenser og i tråd men den realistiske tilnærming, å argumentere for flere ulike definisjoner av *kausale fork-laringer* i sosiologien. Jeg deler stort sett Ekstrøms vurderinger av nødvendigheten og verdien av at vi i sosiologien bør være opptatt både av generelle empiriske mønstre, av det substansielle innholdet i konkrete kontekstuelle relasjoner og av abstrakte egenskaper og mekanismer som genererer konkrete prosesser og empiriske mønstre. Og i vår forsknings-

praksis burde vi bli flinkere til å orientere oss mot ulike abstraksjonsnivå og søke å finne relasjoner mellom generell teori, substansiell teori og for-
tollninger av konkrete kontekstuelle omstendigheter. Men jeg deler ikke
den vurdering at vi vinner særlig mye på å kalle alt dette for *kausale re-
lasjoner*, og jeg er heller ikke enig i at "the capacity of sociology to *ex-
plain and reveal causal relations* is crucial to its scientific status" (artik-
kel V, s 27). Eller med andre ord, jeg anser at sosiologiens oppgave er
både å bidra med bedre forklaringer, mer innsiktsfull forståelse og mer
velfundert samfunnskritikk. Og som Vilhelm Aubert fremhevet kan sosio-
logiens oppgave være "ut fra sitt spesielle utgangspunkt å yte et bidrag til
de evige anstrengelse for å *klargjøre, berike og så tvil* når det gjelder vår
oppfatning av mennesker" (Aubert 1985, s 40, min understrekning). Jeg
deler denne vurderingen og anser dermed at det bare bidrar til forvirring å
utvide det (kausale) forklaringsbegrep slik Ekstrøm her gjør. Det innebæ-
rer kanskje også at jeg ikke er så ambisiøs på sosiologiens vegne når det
gjelder hvor høy *vitenskapelig (scientific)* status jeg mener vi bør strebe
mot eller kan oppnå uten å tape vår viktige samfunnskritiske funksjon.

Oppsummerende vurdering

Denne avhandlingen har et høyt faglig nivå og vitner om en forsker som
ha tilegnet seg gode ferdigheter på flere teoretiske og metodiske områder
innenfor sosiologien. Den kritikk jeg her har kommet med, rokker ikke
ved min oppfatning av at dette er et imponerende og meget innsiktsgiven-
de forskningsarbeid. Tvert imot vil jeg si at det er den høye kvaliteten
som har vært en utfordring og inspirasjon for meg som opponent og som
har ført til at jeg har fått en god del ny innsikt om forholdet mellom ulike
tilnærminger i sosiologisk forskning som jeg ikke hadde på forhånd.

Denne avhandlingen dokumenterer også verdien av at doktorgradsstudi-
et organiseres slik at det blir mulig å skifte perspektiv underveis når de
forutsetninger en starter ut med slår ut i bare "negative funn". På en rek-
ke områder trenger vi i dag mer forskning der "negative funn" analyseres
grundig og publiseres. Men skal det fortsatt være mulig for doktorgrads-
studerende, trenger vi å beholde den fleksibilitet når det gjelder tidsram-
mer som studiet hittil har hatt, men som det nå er et sterkt press på uni-
versitetene om å komme bort fra for å øke effektivitet og "gjennomstrøm-
ning".

KARI WÆRNESS
Universitetet i Bergen
fakultetsopponent

REFERANSE

Aubert, Vilhelm (1985) *Det skjulte samfunn*. Oslo. Universitetsforlaget.

Hans Jonas. *Answarets princip. Utkast till en etik för den teknologiska civilisationen*. Daidalos 1994.

Answarets princip är det första verk av Hans Jonas som blivit översatt till svenska. Boken utkom ursprungligen på tyska under titeln *Das Prinzip Verantwortung. Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation*. Insel Verlag, 1979. Hans Jonas (1903–1993) bedrev religionsfilosofiska studier i Tyskland och var senare verksam i Palestina och vid New School for Social Research i New York. Bland hans mer kända verk är *The Phenomenon of Life* och *Philosophical Essays*.

Answarets princip utgör ett intressant försök att utveckla en etik för vår moderna civilisation präglad allt mer av högteknologins landvinningar och de nya fenomenen den ställer oss inför. Jonas anser den teknologiska civilisationen vara en civilisation som härrör ur det naturvetenskapliga-tekniskt-industriella projektets överdimensionering. Denna civilisations ideal är herraväldet över naturen, dess framgång består i ökad varuproduktion och minskad arbetsinsats och dess katastrofala effekt – i strid med omfattningen av dess framgång – en produktion och en konsumtion som inte vet av några gränser. Allt detta ställer oss inför nya etiska frågor och konflikter. Hans Jonas illustrerar den nya typen av etiska frågor och plikter med ett urval av konkreta teman. I centrum för hans analys står identifieringen av den traditionella etikens tillkortakommanden när det gäller att vägleda handlingen i de dilemman som den teknologiska civilisationen ställer oss inför: ekologiska problem, världens samlade resurser i relation till den växande befolkningen, gentekniken, fosterdiagnostiken, dödshjälp och livets förlängning genom avancerad medicinsk teknik, för att bara nämna några.

De ovan anförda exemplen utgör dilemman därför att den moderna teknikens tillämpning karakteriseras av en nära koppling mellan möjlighet och hot. Det potentiella hotet vars dimension gäller mänsklig existens på jorden måste, enligt Jonas, vägleda den etiska ordningen. Hans optimistiska pessimism är grundad på den negativa premissen att ta det osäkra före det säkra. Den nya etikens första plikt är att säkra mänsklig existens på jorden, det är en plikt inför kommande generationer. Plikten, eller snarare *ansvaret* är huvudprincipen i Jonas teori. Ett ansvar som till skillnad från den traditionella etiken inte kan vara individuell.

Hans Jonas utgångspunkt är att den traditionella etikens normer om "gott" och "ont" inte längre utgör redskap för att handskas med den makt som den nya tekniken ger, vars potential sträcker sig så långt att den kan underkasta och manipulera människans egen natur. Man kan bara ge Jonas rätt när man betänker att det existerar medicinsk teknologi som gör det möjligt för föräldrar att välja genetiska karakteristika för sina barn, s.k. 'genetic engineering'. Detta gäller också för livets andra ända,

nämligen att fysisk överlevnad kan förlängas mycket längre än det är möjligt utan tillämpning av medicinsk kunskap och teknik. Den nya tekniken har gett människan makt som tidigare var associerad med Gud eller Naturen.

Detta slags etiska dilemman kan enligt Jonas inte lösas med hjälp av den traditionella etiken av följande skäl: 1) Den traditionella etiken är etiskt neutral i förhållande till naturen, människans handlande i förhållande till naturen är inte begränsad av etiska normer (med undantag för medicinen). 2) Utgångspunkten och måttet för etiskt handlande är människan själv (antropocentrisk). Den traditionella etikens utgångspunkt – från Aristoteles till Kant – var det individuella avsiktshandlande subjektet. Dess kategoriska imperativ var riktade till individen. 3) Det handlande subjektet betraktades som konstant, det var inte föremål för omformande teknik. Den tekniska utvecklingen har lett till att skillnaden mellan det artificiella och det naturliga har försvunnit, det naturliga styrs av det artificiella, av den biokemiska vetenskapen. 4) Den etiska evalueringen av handlingen sträcker sig inte till handlingens långsiktiga effekter. Den är koncentrerad antingen till handlingen själv eller till dess omedelbara effekter. 5) Dess perspektiv är inte globalt, dvs. det mänskliga livets villkor på jordklotet.

Dessa är de grundläggande premisser som utgör den traditionella etikens ramar, vilka har överskridits av den moderna tekniken. Politiken är numera riktad mot nya, tidigare obeaktade typer av objekt förbundna med annorlunda slags följder, med ständigt växande områden av överväganden där det handlande subjektet är kollektivet och inte individen. Den nya etikens moraliska imperativ åsyftar offentlig politik och kollektivt handlande snarare än privat beteende. Att nya faktorer är med i avgörandena om den etiska orienteringen kräver ett nytt synsätt på rättigheter och plikter, nya ansvarsprinciper för vilka ingen tidigare etik kan erbjuda vägledning, än mindre en färdig doktrin, menar författaren.

Detta utgör problematiken i Hans Jonas bidrag till en teori om moral för offentlig politik. Den bör hälsas välkommen därför att den behandlar brännande och komplicerade problem som inte blivit färre sedan boken gavs ut, utan tvärtom blivit desto flera.

DIMITRIS MICHAILAKIS
Sociologiska Institutionen
Uppsala Universitet

Antoine Lema, *Africa Divided. The Creation of "Ethnic Groups"*.
Lund Dissertations in Sociology 6, Lund University Press.

I det första inledande kapitlet anger författaren de huvudproblem, som avhandlingen inriktat sig på och de metodologiska överväganden och beslut, som styr avhandlingsarbetet. Syftet med avhandlingen är att analysera sambandet mellan en "etniserande" kolonial strategi och dess inverkan på afrikanska samhällens självuppfattning.

Ämnet för avhandlingen är på många sätt svårt att hantera därför att den historiska litteratur, som utgör materialet för hans analyser, är så snårig och ofta begravd i dammiga historiska arkiv. I denna litteratur finner vi en härva av lösa, mångtydiga eller motsägelsefullt definierade termer och löst förknippade antaganden, en svår materia för vilken författare som helst att bringa reda i. Men i åtminstone en bemärkelse är det numera lättare än det var för ett par decennier sedan att skriva en avhandling såsom den Antoine Lema lagt fram. Eftersom det bland kvalificerade afrikanister numera råder rätt stor enighet om det betraktelsesätt, som avhandlingsförfattaren företräder – nämligen att synen på s k "etniska grupper" och själva benämningen "etniska grupper" skapats av politiskt och ideologiskt färgade historiska processer – så är ämnet numera lättare att hantera, eftersom författaren inte behöver argumentera för ett helt nytt betraktelsesätt.

Genom att behandla uppkomsten eller skapandet av s k "etniska grupper" som en beroende variabel, som måste förklaras, och inte som en oberoende, förklarande variabel, så anger författaren inte bara sitt huvudproblem utan tar därigenom också avstånd från en tidigare dominerande uppfattning att s k "etniska grupper" är något en gång för alla givet i afrikanska samhällen och som därigenom – genom sin blotta primordiala förekomst – kan förklara uppkomsten av s k "stamkrig" och inbördeskrig i en del av dessa samhällen. Denna tidigare dominerande uppfattning av s k "etniska grupper" bottenar, enligt författaren, i de politiskt och ideologiskt färgade begrepp, metoder och teorier, som präglade kolonialtiden i Afrika och som ledde fram till vad han kallar 'the materialization of the ethno-tribal creed'. Denna historiska "materialiseringsprocess" inbegriper kolonialherrarnas syn på den koloniala staten, på konflikters natur och på sammansättningen av de koloniserade befolkningarna. För att få ett grepp om denna historiska process, så delar författaren upp historien i den förkoloniala tiden, som han med en kiswahili-term kallar *zamani*-perioden, samt de koloniala och post-koloniala perioderna. Dessa tre perioder belyser författaren sedan i tre fall-studier: (1) Konflikten mellan Bahutu och Batutsi i Rwanda, (2) konflikten mellan Aluunda och Baluba i Katanga, en del av nuvarande Zaïre, och (3) de konflikter, som ledde fram till att

Igbos i Nigeria 1967 bröt sig ut och bildade den egna utbrytarstaten Biafra och som därefter ledde till inbördeskriget i Nigeria 1967–1970.

I det första mera principiellt hållna kapitlet anger författaren också de teorier, som enligt hans uppfattning bidrog till att skapa uppfattningar om s k "etniska grupper" och "etniska identiteter", och som därigenom bidrog till "etniska konflikter". Själva valet av termen "etniska grupper", för folk som var minst lika talrika som europeiska nationer – istället för att kalla dem "folk" eller "nationer" – avslöjar enligt författaren en ideologisk utgångspunkt i skrifter från kolonialismens epok. Lema placerar genomgående beteckningen "etniska grupper" inom anföringstecken för att på så sätt distansera sig från de förenklade, ohistoriska uppfattningssätt, som enligt honom (och många andra) förekommer i den afrikanistiska litteraturen.

Lema urskiljer tre olika sorters "etniska teorier": (1) den primordiala teorin, som hävdar att "etniska" sentiment och solidariteter är grundläggande sociala fenomen, som är objektivt ofrånkomliga även i moderna samhällen, (2) den modernistiska teorin, som hävdar att dessa sentiment och solidariteter är övergående subjektiva fenomen, som försvinner i och med moderniseringen och (3) den perennialistiska skolan, som hävdar en uppfattning mittemellan de båda föregående skolorna och därmed förenar subjektiva och objektiva tolkningar av "etniska" solidariteter. Dessa distinktioner mellan olika skolor relaterar författaren även till tolkningar av konfliktbegreppet – målkonflikter resp intressekonflikter – med deras större eller mindre betoning på subjektiva och objektiva element.

I detta första kapitel dröjer författaren också vid västerländska samhällsvetares sätt att definiera begrepp såsom "stat" och "nation" och s k "etniska grupper" och finner att dessa samhällsvetare alltför tanklöst överfört dessa begrepp till den afrikanska verkligheten. Medan vi i västerlandet ända sedan de gamla grekerna har betraktat s k "etniska grupper" som efterblivna folk i periferin av en nation eller stat, så visar en historisk analys av afrikanska samhällen ända ifrån den förkoloniala *zamani*-perioden att de folk, som förklenande åsatts beteckningen "etniska grupper" ingalunda varit genomgående perifera undergrupper (*sub-groups*) i sina nationer, stater eller i förhållanden till majoriteten i dessa samhällen.

Det finns mycket mera som kunde sägas om det rika men fortfarande en smula snåriga teoretiska innehållet i detta första kapitel men jag ska nöja mig med att ange det analytiska schema, som visar sig vara vägledande för författarens fortsatta fallstudier. Författaren skiljer mellan tre olika faser i det historiska förlopp, som lett fram till dagens situation: (1) kolonialherrarnas "etniska" märkning (*marking*) eller etikettering av befolkningsgrupper, (2) kolonialtidens manipulation eller "management" av dessa markerade "etniska" differenser varigenom (3) "etniskt" baserade kollektiva identiteter uppstod – här har vi den beroende variabeln igen.

Tre fallstudier

Batutsi-folket i Rwanda kom trots sin minoritet på omkring 10% att bli Rwandas härskarfolk redan under *zamani*-perioden och grundlade där ett kungadöme, som existerat i ett par hundra år redan före de första tyska kolonialherrarna tågade in i landet. Denna olikhet i makt och denna Batutsi-minoritetens repression av majoriteten förstärktes emellertid under kolonialtiden, eftersom först tyskarna under slutet av 1800-talet och sedan belgarna, som övertog Rwanda som ett protektorat under Nationernas Förbund efter tyskarnas nederlag i första världskriget, i sin kolonialistiska maktutövning i hög grad förlitade sig på Batutsifolkets ställning i den historiskt givna maktstrukturen – en slags ”indirect rule” alltså. En ytterligare förstärkning av denna ”etniska” åtskillnad skedde inom ramen för vad vi idag skulle kalla en kolonisatörernas rasistiska ideologi; Batutsi-folket antogs vara hamitiskt till sitt ursprung och därigenom tillhöra en ”högre stående ras” än Bahutu, som var ett Bantu-folk. Saken komplicerades emellertid senare – framförallt efter andra världskriget straxt före självständigheten – av att många belgiska kolonialtjänstemän då hade arbetarklassursprung och uppvisade en politisk radikalism, som i Rwanda bl a tog sig uttryck i att de betonade vikten av demokrati och en frigörelse av den undertryckta Bahutu-majoriteten. Detta bidrog till att ge denna Bahutu-majoritet en egen, demokratiskt motiverad uppstudsigt kollektiv identitet. Det i allt högre grad penningbaserade ekonomiska systemet gjorde också att social prestige inte längre enbart förknippades med den ”askriptiva” batutsi-stämpeln och ägande av stora boskaphjordar utan också med rikedom uttryckt i pengar och konsumtion; detta innebar för Bahutufolkets del, hävdar författaren, en befrielse från många av de skyldigheter de hade gentemot det regerande Batutsifolket inom ramen för det urgamla s k *ubuhake*-systemet. Även vissa förändringar i skolsystemet, som öppnade utbildningsvägar även för Bahutuelever, bidrog till att ge Bahutu-folket en mindre underdånig kollektiv identitet.

Vad avhandlingsförfattaren kallar ”etnisk” märkning (= *marking*) kom alltså under kolonialtiden inte bara att förstärkas utan också, genom den motsägelsefulla koloniala manipulationen (= *management*) av de sålunda markerade ”etniska” motsättningarna, att innebära en polarisering av en tidigare latent eller undertryckt klasskonflikt mellan Batutsi- och Bahutufolket, där mindre folkgrupper som t ex Bakiga-folket för enkelhets skull inrangerades bland Bahutu. Det här var en konflikt, som efter den politiska självständigheten ledde fram till inbördeskriget 1963–64, och till senare våldsutbrott fram till dagens folkmassmord (april –94) tydligen därför att Batutsi-folket och dess ledare hade svårt att acceptera den förlust av makt, som demokratiska majoritetsval kom att innebära för deras del. Som avhandlingsförfattaren särskilt framhåller så är korrelationen mellan

kolonialpolitik och ”etniska” konflikter inte så utpräglad i fallet Rwanda som i de övriga fall han studerar, eftersom det redan under den förkoloniala *zamani*-perioden förekom sådana konflikter, även om de då huvudsakligen var latenta.

Även den andra fallstudien – konflikten mellan Aluunda och Balubafolken och upprinnelsen till inbördeskriget i Katanga i Belgiska Kongo, numera kallat Zaïre – gäller ju konsekvenserna av just belgisk kolonialism. Belgisk kolonialhistoria blir ju lite speciell av att Belgiska Kongo under många decennier strängt taget inte var en belgisk koloni utan kung Leopold II:s privata egendom, där grymheterna i hanteringen av de inhemska folken under lång tid undandrogs en någorlunda öppen politisk granskning såväl nationellt från belgisk sida som internationellt.

En viktig skillnad mellan Rwanda och det vi idag kallar Zaïre är att det förra landet aldrig nåddes av den arabiska slavhandeln, som emellertid hårt drabbade nuvarande Zaïre, framförallt dess sydöstra delar – Katanga – med krigiska förvecklingar av olika slag. Aluunda- och Baluba-nationerna klarade sig någorlunda undan kriget i samband med arabernas jakt på slavar under den förkoloniala tiden. Dessa två nationer kom istället att bli måltavlor för Leopold II:s erövringar, som inte syftade till att skaffa slavar i vanlig bemärkelse utan till att exploatera tillgångar på naturgummi, elfenben och mineraler.

Liksom i Rwanda, så uppfattade de belgiska erövrarna i Katanga det som betydelsefullt att kunna skilja ut och med olika namn markera de olika ”etniska” grupper, som de skulle regera över. Detta var betydligt svårare i Belgiska Kongo, särskilt Katanga, än i Rwanda, där det ju ändå trots det gemensamma språket var mycket lätt att se fysiska och sociala skillnader mellan det högresta, makthavande Batutsi-folket och de kortare Bahutu. Avhandlingsförfattaren håller det visserligen inte för omöjligt att arabiska slavhandlars attacker bidragit till att skapa en viss kollektiv identitet bland folken inom Baluba och Aluunda-nationerna i Belgiska Kongo.

Balubas visade sig så småningom passa bättre in i västerländska mönster genom sin större geografiska rörlighet, ursprungligen framkallad i flykt undan de österifrån kommande arabernas slavraider, och sin genom denna rörlighet förvärvade större individualism, flexibilitet och anpassningsförmåga. Den fortsatta koloniala manipulationen av etnologiskt godtyckligt åsatta ”etniska” etiketter ledde så småningom fram till de motsättningar, som efter Belgiska Kongos lite brådstörta frigörelse från det koloniala oket tog sig uttryck i Katangas utbrytning och det inbördeskrig, som därmed utlöstes. Den koloniala värderingen av Balubas som en mera utvecklad grupp i kombination med en framväxande, i skilda ”etniska” självhjälpsföreningar organiserad och differentierad befolkningsstruktur kom att gynna uppkomsten av framtida ”etniska” konflikter, hävdar för-

fattaren. Det är i varje fall den uppfattning man får om kausaliteten i det historiska förloppet, när man kommit så här långt i avhandlingen. Den koloniala "etniska" politiken framställs såsom den huvudsakliga orsaken till det inbördeskrig, som bröt ut i samband med den politiska självständigheten.

Enligt författaren så är alltså korrelationen mellan kolonial "etnisk" politik och manifesta "etniska" konflikter mera uttalad i Katanga än den var i Rwanda. I Katanga fanns nämligen vid utgångsläget, dvs under *zamani*-perioden, inte så klart konfliktfyllda etniska skillnader mellan de ifrågavarande folken. I Katanga var det själva kolonisationsprocessen, som förstärkte skillnader, som först uppstod genom vissa folkgruppers flykt undan de arabiska slavhandlarna, och som därefter fördjupades ytterligare genom kolonialismens "märkning" och "manipulation" av dessa skillnader i termer av "etnicitet", enligt författaren. Som avhandlingsförfattaren emellertid klart har visat, så fanns det andra aktörer med i bilden, bl a inflyttade belgiska affärsmän – "settlers" – som tog Aluunda-utbrytarnas parti, därför att de därigenom trodde sig ha större utsikter att värna om sina ekonomiska intressen gentemot den nya centralregeringens förmodat kommunistiske ledare Patrice Lumumba – ett ställningstagande, som givetvis stärkte Aluunda-ledaren Tshombes beslut om Katangas utbrytning.

Jag ska i denna recension inte ta upp det knappa utrymmet med en utförlig sammanfattning av Antoine Lemas tredje fallstudie, som gäller upprinnelsen till Nigerias inbördeskrig 1967–1970, som utlöstes av östra Nigerias utbrytning och självständighetsförklaring som staten Biafra. Mönstret för utvecklingen liknar här i hög grad det vi redan lärt känna i Belgiska Kongo. Den deskriptiva delen av denna fallstudie belastas tyvärr av en mängd mindre sakfel, som dock inte har några egentliga konsekvenser för slutsatserna.

Efter dessa tre fall-studier avslutar författaren avhandlingen med ett femte kapitel, där han sammanfattar sina genom historiska studier vunna empiriska resultat och försöker att tillämpa sina inledande teoretiska funderingar på materialet från de tre fallstudierna.

Teoretiska frågeställningar

Avhandlingsförfattaren sammanför på ett oväntat sätt klimatdeterminism och genetisk determinism, som båda anses kopplade till en reaktionär kolonialistisk människosyn. Min läsning av diverse historisk litteratur har gett mig anledning att tvärtom anta att klimatläror ofta använts för att förklara hur skillnader kan uppstå mellan människor trots att de genetiskt är ungefär lika. Författaren har inte tillräckligt diskuterat dessa frågor.

En annan kritisk fråga gäller ett uttryck, nämligen "the materialization of the ethno-tribal creed", som upprepas nästan som en trollformel genom hela avhandlingen och som tydligen ska förklara en mängd saker – inte bara attityder och identiteter utan också faktiska krigshandlingar och inbördeskrig. Vad menas här med ordet "materialization"? Vilka processer ingår när en "creed", dvs en "tro" blir "materialiserad"? Jag har haft vissa svårigheter att veta hur jag skulle kunna översätta detta engelska uttryck till svenska.

I avhandlingen har jag funnit ganska motsägelsefulla teser om hur en "materialisering" av "the ethno-tribal creed" kan leda till inbördeskrig mellan sk "etniska" grupper. Ett konkret exempel: På sid 166 sägs det i en mening text att "In relation to the civil wars, the prerequisites of those conflicts were established by the materialization of the ethno-tribal creed." Liknande uttalanden, som ännu mera definitivt förknippar kolonialismens *divide et impera* genom "ethnic management" med utbrottet av inbördeskrig under den post-koloniala epoken, finns på många ställen i denna avhandling – text på sid 167, där det står att "these civil wars were outcomes of the materialization of the ethno-tribal creed". Men på sid 166, alldeles efter det att författaren givit "the ethno-tribal creed" en stor del av skulden till inbördeskrigen så lyder nästa mening så här: "... the civil wars have more in common with the socio-economic and political stratifications between 'peoples' than with the 'ethnic' (socio-cultural) diversity per se, in the sense that the conflict objects were not about ethnicity, but, about political power struggles over the post-colonial state apparatus."

Det verkar här och på några andra ställen som om författaren motsäger sig själv genom att den ofta upprepade tesen om "the materialization of the ethno-tribal creed" här plötsligt frånkänns varje förklaringsvärde ifråga om de skildrade inbördeskrigen i Rwanda, Katanga och Nigeria. (Jmf även s 107, 171 och 173). Om författaren mot slutet av avhandlingsskrivandet slagits av att han kanske generaliserat sin tes om "the materialization of the ethno-tribal creed" lite väl långt, så är detta en reaktion, som jag har största förståelse för – men tyvärr lämnar han genom denna tvärvändning en mängd frågor obesvarade.

Min främsta invändning mot denna avhandling gäller alltså dess teoretiska diskussion av de tre fallstudierna. Till att börja med överbetonar författaren sin tes om "the materialization of the ethno-tribal creed" och dess koloniala ursprung såsom om denna tes skulle kunna förklara det mesta av vad som nu händer på den afrikanska kontinenten. När andra förklaringsansatser förs in i framställningen mot slutet av boken, så slängs dessa ansatser in på ett tämligen osystematiskt sätt. Många förklaringsansatser, som annars förekommer i debatten om konflikter och sammanhållning i afrikanska samhällen, finns överhuvudtaget inte berörda.

Några metodologiska synpunkter

Metodologiskt sett är författarens främsta problem en fråga om urvalet av historiska källor och om källkritik i hanterandet av historiska dokument och historiska framställningar men också en fråga om socio-lingvistisk kritik av språket i de historiska framställningar, som författaren utgår ifrån.

Även om jag inte känner till den flamländska och den franskspråkiga litteraturen om Rwanda och Belgiska Kongo (Zaire), så kan jag i alla fall konstatera att författaren som regel har mer än en källa att åberopa, när han tar upp förhållandena i dessa båda länder. Mitt intryck är att författaren gjort en grundlig genomgång av den historiska och samtida litteraturen om Rwanda och om Belgiska Kongo med dess Katanga-problematik. Litteraturen om Nigeria känner jag däremot väl till och även om jag här kan peka på flera samtida skrifter – t ex av Ken Post, Panter-Brick, Robin Horton, Billy Dudley, Ukpabi Asika, Gavin Williams, Peter Ekeh och av mig själv – som borde ha ingått bland referenserna, så täcker den av författaren citerade litteraturen – framförallt den historiska litteraturen – väl in de flesta problem, som avhandlingen tar upp med avseende på de s k "etniska" konflikterna i Nigeria. Den nigerianske sociologen och statsvetaren Peter Ekeh har dock på ett långt mera övertygande sätt än Lema drivit och dokumenterat dennes tes att "etnicitet" i hög grad är ett resultat av kolonialismens etniska politik, dvs en beroende variabel.

Sammanfattningsvis så framstår de tre fallstudiernas beskrivningar som avhandlingens främsta bidrag. Det är dessa som gör avhandlingen intressant och givande att läsa. Rent deskriptivt är det framförallt fallstudierna från Rwanda och från Katanga i f d Belgiska Kongo, senare Zaire, som är informativa att läsa – inte minst genom citaten från historiska källor ur arkiv, som mycket få svenska forskare kunnat eller gjort sig besväret att leta sig fram i. Däremot räcker den teoretiska framställningen och tolkningen knappast till för att kasta erforderligt ljus över de händelser, som blottlagts i de tre fallstudierna. De kan på sin höjd betraktas som tämligen abstrakta, fritt svävande avspeglingar av ett paradigmskifte inom afrikani-stiken, som ägt rum under de sista två eller tre decennierna. Konkretion och skärpa i begreppslig anknytning till de tre fallstudierna saknas tyvärr, enligt denne bedömare.

ULF HIMMELSTRAND
Sociologiska Institutionen
Uppsala Universitet
fakultetsopponent

Sævar Tjørvason: *Demokratisk deltagende och kognitiv socialisation*, Lund Dissertations in Sociology 5. Lund University Press, 1993.

Sævar Tjørvasons doktoravhandling ønsker å belyse det store spørsmålet om hvorfor demokratiets idealer så sjelden realiseres. Med utgangspunkt i teorier om kognitiv sosialisering argumenterer han for at det er bestemte sammenhenger mellom ulike organisasjonsoppfatninger og de krav om deltakelse en demokratisk styreform setter. Nærmere bestemt har han tre mål for sin analyse:

Å få fram hvilke krav til individenes kognitive forutsetninger for deltakelse demokratiidealene stiller.

Å analysere hvordan politikk og arbeidsliv må organiseres for at disse kravene kan oppfylles.

Å finne ut hvilke eksisterende teorier om politikk og arbeidsorganisering som stemmer overens med kunnskaps- og kompetansekravene.

Etter en innledende del hvor problemstillingen formuleres og enkelte klassiske bidrag diskuteres, går han løs på disse oppgavene i tur og orden, ved hjelp av eksisterende samfunnsvitenskapelige teorier og undersøkelser. Han baserer seg altså ikke på et eget materiale innsamlet for sin studie.

I tillegg til de vanlige kravene til deltakere i den politiske prosessen, om sakkunnskap og bred politisk informasjon, legger Tjørvason hovedvekt på det vi kunne kalle politisk kompetanse. Den innebærer at politisk medvirkning betraktes som en problemløsningsprosess, som krever evne til å søke og bearbeide informasjon gjennom logisk og hypotetisk tenkning, evne til rasjonell overveielse og uavhengig kritikk, og evne til å føre en rasjonell samtale med andre om de spørsmålene som er oppe til behandling. Deltakelse som har disse elementene er samtidig en kontinuerlig læringsprosess, og denne kaller han "utviklingsdimensjonen" ved politisk medvirkning.

Idealet om læring gjennom deltakelse forutsetter at deltakelsen er organisert på bestemte måter, og følgelig at noen organisasjonsteorier vil være mer fruktbare enn andre i analyser av demokratisk styring. Det innebærer også at visse sosialiseringsteorier blir mer relevante enn andre: det må være teorier om livslang utvikling i interaksjonen med andre mennesker. Tjørvason baserer seg i hovedsak på teoriene til Piaget, Kohlberg og Habermas, som hver på sin måte belyser henholdsvis den rent kognitive, den moralske og den kommunikative utviklingen. Han mener de er best egnet til å kaste lys over den kontinuerlige, interaktive tilpasningsprosessen mellom individ og omgivelser, som i de vellykkede tilfellene fører til kunnskaps- og kompetanseutvikling hos den enkelte. Betingelsene for et

godt sosialiseringresultat er at individet har innflytelse over sine handlinger, at stimulansegrunnlaget er variasjonsrikt, og at formidlingen av stimulanse tar hensyn til den eksisterende kunnskaps- og kompetansestrukturen.

Når Tjörvason drøfter hvilke organisasjonsteorier som gir best grobunn for en utvikling av det demokratisk kompetente mennesket, sorterer han eksisterende teorier i de som har et synkront-instrumentelt demokratisyn, de som har et synkront-instrumentelt organisasjonssyn, og de som har et diakront-kognitivt demokratisyn. Det er selvsagt de sistnevnte som er å foretrekke, men det er et problem at det ikke finnes så mange av dem.

Forfatteren diskuterer alternative synsmåter i avslutningskapitlet, med det utgangspunkt at demokrati må betraktes både som styreform og livsform, og bør ha likhet i kunnskap og kompetanse som et hovedmål. Noen alternative former for beslutningsfatting lanseres, men ingen ny teori. Habermas' formuleringer trekkes i liten grad inn på dette punkt, og vi får få antydninger om hvordan en overgang fra våre bedrøvelige samfunn til et mer likeverdig demokrati kunne foregå. Disse manglene henger antakelig sammen med at Tjörvason i liten grad konkretiserer deltakelsesbegrepet. Hadde han startet med en nærmere bestemmelse av hva deltakelse innebærer i moderne stater og organisasjoner, ville kanskje alternativene fått mer kjøtt og blod.

Nå er vel dette å forlange for mye av en doktoravhandling, som totalt sett både er meget innholdsrik, systematisk og godt argumentert. Det er også fortjenstfullt at Tjörvason har kombinert forskjellige teoritradisjoner fra forskjellige disipliner på en meget interessant måte. Det er likevel enkelte spørsmål som henger i luften etter at avhandlingen er lest.

Ett av dem dreier seg om overføringsverdien av Piagets og Kohlbergs forskningsresultater til voksensosialiseringen, for avhandlingen er om en livslang utvikling, i en kontinuerlig interaksjonsprosess mellom individ og omgivelser. Ett annet gjelder bruken av Kohlbergs stadieteori. Det kan som kjent innvendes mot denne at beskrivelsen av de øverste stadiene, som den kompetente politiske deltaker forutsettes å nå, har et noe for nord-amerikansk preg. Det legges for stor vekt på abstraksjon, kontrakttenkning og etisk universalisme. Baserer Tjörvason seg her på en etnosentrisk utviklingsteori?

En annen kritikk av Kohlberg er at han i stor grad bygger på undersøkelser av gutter. Det er blitt hevdet, av blant andre Carol Gilligan, at vi har å gjøre med en grunnleggende forskjell mellom kvinner og menn i den moralske utviklingen. Kohlbergs teori trenger derfor å suppleres, med begreper om "omsorgs-moral" basert på en relasjonell og konkret orientering til andre mennesker. Hvis det er en slik forskjell – hva den nå enn måtte skyldes – blir spørsmålet om menn systematisk oftere enn kvinner

vil oppfylle kravene til demokratisk deltakelse, slik forfatteren spesifiserer dem.

Dette er samme type spørsmål som kan stilles om Habermas' stadieteori for den kommunikative utviklingsprosessen: den kommunikative diskursen (på det mest avanserte nivå) er mer prinsiporientert enn relasjonsorientert, og har en "kognitiv bias". Blir den demokratiske diskursen først og fremst en diskurs blant menn?

Det kan også innvendes at Tjörvason legger for stor vekt på den demokratiske *representasjonsprosessen*, og glemmer at politisk deltakelse er mye annet. Kritikken av det synkront-instrumentelle demokratisynet hadde kanskje ikke blitt så skarp om utgangspunktet heller hadde vært en konkret beskrivelse av den mangfoldige politiske deltakelsen i for eksempel Sverige? Det savnes for øvrig referanser til undersøkelser av slike forhold i avhandlingen. Allerede i den første svenske levnadsnivåundersøkningen var politisk deltakelse satt i fokus, og Sten Johansson formulerte synspunkter som til forveksling ligner Tjörvasons (i rapporten om "politiske resurser" 1971), om hvordan deltakelse foster personligheten til ansvar og aktivitet.

Et annet punkt på ønskelisten over tema som kunne vært tatt opp (og som ville bidratt til å gjøre avhandlingen for lang), er forskningen om organisasjonsutvikling med demokrati som mål, særlig "quality of working-life"-bevegelsen og aksjonsforskningen i arbeidslivet. Her er en sterk skandinavisk tradisjon, som defineres ut for lettvint.

Endelig kan nevnes at Bourdieus ideer om habitus-utvikling, kulturell kapital og politisk kompetanse virker svært relevante for avhandlingen, og kunne utdypet en del av drøftingene. (I det minste kunne de vært trukket inn for å avvises). Særlig synes tankene om *makten til å definere* å angå Tjörvasons argumentasjon nokså direkte. Noen befolkningsgrupper/individer har ifølge Bourdieu makt til å definere hva som skal regnes som politikk, og dermed hva som er den aktuelle sfæren for politisk deltakelse. Det er sosialt legitimert hva som omfatter det politiske felt, og dermed hvem som kan føle seg kompetent til å delta i dette feltet. Mange er *pr. sosial definisjon* satt utenfor: politikk er ikke deres business, og de bryr seg ikke om den. "Tilbøyeligheten til å delta stemmer over ens med realiteten; apati er bare en manifestasjon av avmakt", som han formulerer det i *La Distinction*.

Slike tanker er vanskelig å forene med avhandlingens ide om at alle kan utvikles til kompetente politiske deltakere. Habermas forutsetter vel også dette, mens Bourdieu heller i retning av at det vil eksistere uførenlige forståelsesrammer i samfunn som våre, og at politisk likhet vil fortsette å være en utopi. Når Tjörvason likevel tar opp de virkelig store spørsmålene til diskusjon, kunne han kanskje også tatt opp dette.

En god del av disse ønskemålene om utdypninger dreier seg om betydningen av sosial differensiering, etter kjønn, klasse, utdanning osv, som det ville være naturlig å inkludere i en sosiologisk avhandling. Men selv uten disse har Tjörvason bidratt med en rik bok.

WILLY MARTINUSSEN
Universitetet i Trondheim
Institutt For Sosiologi
og Statsvitenskap
fakultetsopponent

Jan Trost: *Familjen i Sverige*. Liber, Stockholm 1993.

Även om situationen stabiliseras på nuvarande nivå (. . .) kommer de flesta av dem som nu är i koltåldern att vara med om att vara sambor, separera, gifta sig, skiljas, vara särbor, att vara omsambo, att vara omgift, att få barn med flera än en, att vara med om en abort, att leva i styvfamilj, att bli mor- respektive farföräldrar. Utifrån sett kan detta förefalla vara komplicerat, men det behöver det inte vara inifrån sett.

– Så står det i slutkommentaren till Jan Trosts nya bok *Familjen i Sverige*. Och även om det har sina risker att ställa sociala prognoser, så pekar redan det faktum att en prognos som denna överhuvudtaget kan formuleras, på behovet av en dagsaktuell faktasammanställning om familjen i Sverige av det slag som Trost här har producerat. De senaste decennierna har sett stora förändringar på de områden av livet vi förknippar med "familjen". Och som författaren inledningsvis konstaterar, så växer nu också (som en följd?) intresset för familjen och dess betydelse igen, såväl i Sverige som internationellt.

Boken är alltså en faktabok. Enligt författarens förord är den i första hand skriven för att kunna fungera som en grundläggande lärobok för högskoleutbildning och för fort- och vidareutbildning, samtidigt som den bör "kunna studeras av vem som helst med en smula nyfikenhet på familjeförändringar". I introduktionstexterna sägs också att den teoretiska referensramen är symbolisk interaktionism, och det påpekas att det bland annat innebär att betoningen är på förståelsen, snarare än förklaringen, av mänskligt agerande, samhällsliv och samhällelig förändring. Det förekommer däremot inga explicita teoretiska inslag i de olika textavsnitten om familjen, och i syfte att underlätta läsningen finns inga referenser i gängse bemärkelse. Vi får hänvisningar endast till de viktigaste källorna, sammanlagt ett trettiotal, och då i form av sidvisa fotnoter. Det finns heller ingen litteraturlista.

Sådana är ambitionerna och det formella upplägget och det fungerar på det hela taget mycket bra. Boken är just en grundläggande lärobok. Som

sådan speglar den också författarens gedigna kunskaper på området – den är trots det relativt lilla omfånget (159 sidor) mycket innehållsrik och aktuell. Den är också verkligen lättläst. Frågan är om inte också en och annan som passerat de grundläggande utbildningsstadierna borde ta tillfället i akt till repetition och uppdatering, när en sådan praktisk och behändig möjlighet nu föreligger.

Trost framlägger många data om familjen, såväl kvantitativa som kvalitativa, och här följer han två principer som starkt bidrar till bokens värde. Dels presenteras data genomgående med historiska och internationella/tvärkulturella jämförelser som ger perspektiv på såväl familjen som Sverige, dels kommenterar och diskuterar han utförligt och kontinuerligt beskaffenhet och status hos de begrepp, de källor och den statistik han använder. I och med detta förmedlar boken också till läsaren något annat och mera än grundläggande faktakunskap. Framställningen är i sig exempel på, och introducerar därmed nybörjaren till, vad det kan innebära att ha ett kunskapssökande förhållningssätt till verkligheten (inom den symboliska interaktionismens ramar, givetvis). Trost demonstrerar klart själva företeelsen ”faktas” varierande status och mångtydighet. Texten blir till en lektion i att läsa och eljest umgås med statistik och ”svart på vitt” i olika former, samtidigt som den effektivt slår hål på ett antal väl rotade föreställningar och myter omkring familjen och därmed förknippade fenomen. Det senare känns inte minst angeläget; få områden av tillvaron tycks vara så utsatta för naturliggörandet av sociala fenomen som just familjelivet.

På detta sätt behandlar boken kapitelvis familjen ur tio olika infallsvinklar. De flesta centrala teman i den moderna familjedebatten tas upp. Några axplock ur innehållet för att illustrera angreppssättet: Inledningsvis, och som sig bör, diskuterar Trost familjebegreppet som sådant och redovisar några undersökningsresultat på området. Vad är familj? Frågan låter sig inte besvaras generellt, och det skiljer sig inom såväl som mellan kulturer. Lagstiftningen och forskningen med flera (till exempel vissa företag som erbjuder ”familjerabatter”), liksom enskilda individer, kan använda ordet och mena skilda saker i skilda sammanhang. Det finns heller ingen övrensstämmelse mellan vilka som är hushållsmedlemmar och vilka som räknar sig som familjemedlemmar. Många som bor i enpersonshushåll har ändå familj. Trost pekar här på flera förhållanden som gör att officiell statistik av olika slag ofta ger upphov till felaktiga slutsatser om hushåll och familjer. Till exempel så betyder ju inte det faktum att enpersonshushållen år 1990 var 39,6 procent och därmed den vanligaste hushållstypen i Sverige, att över en tredjedel av svenskarna var ensamboende; det var endast knappt 18 procent. Och denna, trots allt, historiskt sett höga siffra måste heller inte nödvändigtvis tolkas negativt som ”stor ensamhet”. Den har

också att göra med bättre personlig ekonomi och ökad förmåga bland äldre att klara sig själva.

Intressanta resonemang finns också omkring sådant som födelsetalens utveckling och innebörd. Här ifrågasätts bland annat föreställningar om att äldre tiders i Sverige (och samtidigt i mindre utvecklade länder) stora barnaskaror är att betrakta som föräldrarnas "pensionsförsäkring" – för kunde, och kan, föräldrarna verkligen *välja*? Och vad menar man egentligen när man talar om att kvinnor i dag har ett "uppskjutet" barnafödande? Och hur bör man beräkna antalet aborter? – I relation till antalet graviditeter? Eller till antalet kvinnor i fertil ålder? Eller till antalet samlag bland kvinnor i fertil ålder? Resultatet blir naturligtvis mycket olikartat, beroende på vilket alternativ man väljer.

Trost behandlar också utförligt frågeställningar om partnerval, om äktenskapets och samboendets/särboendets utveckling och om skilsmässor och separationer. Hur många av de ensamstående är i själva verket sambor? Vad betyder det när vi säger att skilsmässorna har ökat? Hur kan det komma sig att inte *alla* som en gång gift sig eller flyttat samman skiljer sig eller separerar? Är det riktigt att separationsfrekvensen bland samboende är tre eller fyra gånger så hög som bland gifta? Hur ser sambandet ut mellan förändringar i dödlighet och förändringar i skilsmässofrekvens, omgiften och styvfamiljer? Far barnen illa när föräldrarna skiljer sig? – Och så vidare. Två kapitel ägnas också åt "Sexualitet" respektive "Invandring" och den annorlunda familjebild som den senare aktualiserar i det svenska samhället.

Trost säger sig ha gjort ett subjektivt urval av sådant som han anser viktigt och intressant när det gäller familjen i Sverige. Det rör sig inte om någon fullständig eller heltäckande bild. Till detta kan läggas, att det också finns en viss ojämnhet vad gäller den uppmärksamhet Trost ägnar de olika områden han går igenom. På samma sätt är argumentationen för de skilda tolkningar han gör ibland mycket övertygande, men ibland nästan obefintlig. Emellanåt kunde man önska sig utförligare referenser, som när det hänvisas till att "Studier gjordes . . ." och "Så småningom fann man att . . .", men ingen referens till studierna i fråga finns (till exempel på s 110 angående daghem och barns mentala hälsa).

Trots detta är *Familjen i Sverige* en mycket lärorik och perspektivöppnande bok, som i flera avseenden innehåller just det en grundläggande lärobok med sociologisk/socialpsykologisk utblick bör innehålla. Som sådan kan den också varmt rekommenderas.

Personligen skulle jag dock önska att läsarens "lärande" inte stannar därvid. Detta är i och för sig inte platsen för att gå in på en utförligare diskussion om den symboliska interaktionismens relation till andra teorbildningar. Men som påtalats av många, och visats av bland andra Meltzer et al (1975:113 ff), så finns det bland symboliska interaktionister, om

än inte som en nödvändig beståndsdel av den symboliska interaktionismen som sådan, en uttalad "antimakroskopisk tendens", en "a-strukturell bias", en utbredd avsaknad av föreställningar om social organisation och en stor sparsamhet med användandet av termer som "klass", "konflikt", "makt" etcetera. I stället utgår förståelsen av "det sociala" från varierande tolkningar av den symboliska interaktionismens kärmpostulat: individer handlar gentemot ting och andra individer utifrån den innebörd situationen har för dem; denna innebörd är en produkt av den sociala interaktionen i mänskliga samhällen; den hanteras och modifieras genom en tolkningsprocess, där individen använder för henne/honom tillgängliga symboler.

Trost representerar förstås åtskilligt av detta, om än inte på ett särskilt renodlat utan snarare ganska ambivalent sätt. Nu är emellertid, enligt mitt sätt att se det, den symboliska interaktionismens utsagor *på dess egen nivå* helt oantastliga och dessutom viktiga och användbara kunskap, som i många sammanhang kunde förtjänat mera uppskattning än den fått. Men, i likhet med andra teoretiska perspektiv, så kan interaktionismen knappast ensam ge en uttömmande förståelse av komplexa, konkreta sociala fenomen. Och när det gäller ett fenomen som "familjen" är den långtifrån tillräcklig. Det är lätt att finna argument för att "det sociala", eller samhället, är något annat än, och icke-reducerbart till, en kontinuerlig meningskonstruktion mellan sociala subjekt (Jakobsen & Karlsson 1993). "Mening" och "innebörd" uppstår inte helt godtyckligt, tillfälligt och villkorslöst och förändras heller inte på sådana premisser. För mig är det orimligt att tänka sig att man kan förstå (eller förklara) "familjen" utan hänvisning till de övergripande sociala strukturer, i detta fall särskilt de sociala könsrelationerna (men de socio-ekonomiska relationerna är givetvis också mycket viktiga), som är konstitutiva för det förhandenvarande samhället självt.

Sociala strukturer uppställer specifika materiella och ideologiska villkor för – men determinerar inte – individernas handlingar och meningsproduktion och har relativt stor stabilitet över tid. Vad till exempel begreppet "familj" innebär är därför inte bara beroende av vem som använder begreppet. Det är också beroende av den vidare samhälleliga organisation inom vilken interaktionen mellan individerna äger rum. Trost formulerar sig mycket riktigt också själv i något sammanhang (s 70) i termer av vad samhället inbjuder respektive inte inbjuder till. Dessutom har jag problem med distinktionen mellan förklaring och förståelse. Det förefaller mig som att det ena nödvändigtvis måste inrymma en god del av det andra – vilket det för övrigt också gör även hos Trost. Och förklaringar med utgångspunkt i symbolisk interaktionism har stora poänger och kastar ljus över helt centrala dimensioner av socialt liv, men de blir samtidigt lätt

ganska intetsägande när de står ensamma (jmf till exempel avsnitten "Varför gifta sig?", s 57, respektive "Varför skilja sig?", s 76).

I sammanhanget bör det påpekas att Trost absolut inte kan anklagas för könsblindhet i någon enkel mening. Låt vara att det knappast låter sig göras när fokus är på familjen, men han ger många uttryck för medvetenhet om, och ett markerat avståndstagande från, det sociala nedvärderandet av kvinnor. Han ger prov på detta bland annat i en utförlig diskussion (kap 8, s 103) om könsocialisation och det finns heller inte ett spår av försvar för den traditionella – kvinnoexploaterande, som den i grunden är/ var – familjen eller förfasande över denna familjs eventuella "upplösning", tvärtom.

Just därför framstår ett annat förhållande som desto mer förbryllande. Det gäller även om vi enbart ser till den symboliska interaktionismens kunskapsanspråk, och det består i att så mycket av den sociala könsdifferentiering som vi känner till inte finns med bland de fakta som Trost redovisar. Det kan till exempel gälla sådant, som att skilsmässorna till helt övervägande del tas ut av kvinnor, eller att dödligheten inte bara är högre bland ensamstående än bland gifta (vilket Trost påvisar med siffror för enbart män, "för enkelhets skull", s 86 ff) – den är också betydligt högre bland ensamstående män än bland ensamstående kvinnor. Och även om han behandlar incest och sexuellt våld, så finns där ingenting om det övriga familjevåld som huvudsakligen utövas av män och drabbar kvinnor. Och varför förs diskussionen om incest i så neutrala termer: "År 1990 anmälades 246 fall där barnet inte var nära släkting och av motsatt kön samt 82 fall av samma kön" (s 136). Det är mer än välkänt, att även om kvinnor också gör sig skyldiga till incestuösa övergrepp, så är förövarna i mycket stor utsträckning män.

Uppräkningen kan göras mycket längre. Det finns överhuvudtaget hur många fakta som helst som visar på en avgörande och systematisk skillnad mellan könen beträffande "familjens" betydelse, en dimension av detta fenomen som alltså inte tas upp. Det hela blir särskilt obegripligt – eller är det tvärtom? – om man kontrasterar det mot författarens slutord:

En av grundstenarna i det symbolisk-interaktionistiska perspektivet är att hur individen uppfattar situationen också styr hur individen betar sig. Detta påstående kan nästan te sig som en självklarhet och som sådant behöver det inte sägas. Men å andra sidan gör vi ofta misstaget att inte tillämpa självklarheten. Som exempel: alla vet vi att pojkar och flickor uppfostras olika, att hela samhällssystemet differentierar efter kön. Trots det uttalar vi oss ofta i "neutrala" termer som om könsdifferentieringen inte funnes. Själv försöker jag att undvika denna strutsmentalitet. Ibland lyckas jag, ibland inte:

LISELOTTE JAKOBSEN
Försvarets forskningsanstalt (FOA)
Beteendevetenskapliga institutionen
Karlstad

REFERENSER

- Jakobsen, Liselotte & Jan Ch Karlsson (1993), *Arbete och kärlek. En utveckling av livsformsanalys*. Lund: Arkiv.
- Meltzer, Bernhard N, John W Petras & Larry T Reynolds (1975), *Symbolic interactionism. Genesis, varieties and criticism*. London: Routledge and Kegan Paul.

Torgny T. Segerstedts pris

Sveriges Sociologförbunds styrelse har beslutat att inrätta ett pris till en artikel som under det gångna året publicerats i Sociologisk Forskning och som lämnat ett särskilt värdefullt bidrag till den sociologiska disciplinens utveckling. (Normalt kommer inte recensioner i fråga för priset.)

Priset kallas Torgny T. Segerstedts pris och utdelas av styrelsen för Sveriges Sociologförbund. Styrelsen utser en jury som lämnar förslag till pristagare. Juryn skall bestå av tre professorer, och under det första året har styrelsen beslutat att utse tre professorer emeriti till jury. Ny jury utses varje år av sociologförbundets nyttillträdda styrelse.

Den som innehar en ordinarie professur i sociologi, med eller utan specialinriktning, har ej rätt att delta i konkurrensen. Pristagare utses i början av året och priset avser bidrag som publicerats i Sociologisk Forskning under närmast föregående år. Juryns val offentliggörs på Svenska sociologförbundets årsmöte. Priset kan eventuellt delas, men inte på fler än två bidrag.

Priset är på 10 000 kronor och delas ut i samband med Sociologförbundets årsmöte. Vid den första prisutdelningen på årsmötet i Stockholm 2–4 februari 1995 kommer professor emeritus Torgny T. Segerstedt att själv överräcka priset och det diplom som medföljer.

Sociologisk forskning

Nedanstående nummer finns fortfarande i lager och har bland annat följande innehåll.

- 1973:4 Tema: Utbildning.
1974:3 Sysselsättning. Dialektisk materialism.
1975:1 Arbetarklassens befrielse. Sociologi i Sovjet.
2 Tema: Staden som livsform.
3 Tema: Forskningspolitik. Vetenskapssociologi.
1976:1 Arbetares syn på makt. Incitament. Statliga företag.
2 Forskargemenskap. Ideologi.
3 Klassanalys. Medbestämmande.
4 Om praktiken. Tvärvetenskap. Community power.
1977:1 Tema: Valfärdsforskning.
2-3 Tema: Utbildning och arbetsdelning.
4 Samhällsplanering. Objektivitet. Valfärdsforskning.
1978:1 Arbetsorganisation. Sovjetisk samhällsvetenskap. Stratifiering.
2 Arbetsmarknadspolitik. Arbetsmiljöer. Ideologier.
3 Kvinnoforskning.
1979:2 Övergången till socialism. Marxistisk analys. Miljömedvetande.
4 Utopier. Valfärdsstaten. Sociologernas klassiker.
1980:2 Latenta funktioner. Stämplingsteorin. Teknologianalys.
3-4 Tema: Kärnkraftsopinioner.
1981:1 Temablock: Vetenskapssociologi. Löntagarfonder.
2 Tema: Patriarkat och kvinnoforskning.
3 Staden. Opinioner. Tillväxtökologi.
4 Tema: Subjekt/objekt.
1982:1 Tema: Arbetslivssociologi.
2-3 Tema: Aktionsforskning.
4 Tema: Sociologin & etablissemanget
1983:1 Tema: Alkohol.
2 Profession/Valfärd/Klass.
3-4 Tema: Forskning om staden.
1984:1 Tema: Arbetslösheten och det grå fältet.
2 Metaforer och omprövningar.
3-4 Metoder.
1985:1 Makt/Nationalism/Omhändertagande.
2-3 Nordiska Sociologkongressen.
4 Offentlig sektor/byråkrati/sjuk o hälsovård.
1986:1 Ekonomisk sociologi.
3 Sociologin i tiden och rummet
4 Professorer i Lund
1987:1 Historisk sociologi
2 Greenpeace. Invandrare. Valfärdsstaten.
3 Tema: Utomstående med insikt
4 Maktutredning & Forskningsfält
1988:1 Debatt. Invandrarkvinnor. Medicinsk sociologi.
2-3 Tema: Aids
4 Socialpolitik & Modernitet
1989:1 Tema: Tredje världen
2 Vetenskap & Arbetsmarknad
3 Tema: Medicinsk Sociologi
4 Kvinnoforskning, skolor, Bourdieu
1990:1 Tema: Weber i dag
2 Jordbruk, småföretag, samhällsplanering
3 Tema: Sociologins kärna
4 Tema: Socialpsykologi
1991:1 Makt, 'fringe benefits', regression
2 Socialpolitik, organisationer, lågutbildade
3 Invandrare, sjukfrånvaro, vräkningar
4 Postindustrialism, alkohol, presidentval
1992:1 Kritik: Coleman, Bourdieu, Furåker
2 Politik: Skatt, fängelse och hemlöshet
3 Frihet, spioneri och det oförklarliga
4 Fack, ekonomi och arbetslöshet
1993:1 Väljare, flyttare och missbrukare
2 Sociologförbundets årsmöte 1993
3 Kvinnor, politik och marknad
4 Civilt samhälle, rätt, kärlek
1994:1 Finsk sociologi, svenskhet, europatanke
1994:2 Staten, marknaden och det civila samhället

Gamla lösnummer beställs enklast genom inbetalning till Sociologisk Forskning, postgiro 67 06 67-5. Pris: 75 kr, hel årgång 200 kr. Pris inkluderar porto.

Sociologisk Forskning 2 1994